

Je li hrvatska vlast 1990-ih bila antisemitska?

ANDRIJANA PERKOVIĆ PALOŠ

Split, Hrvatska

ppalos.andrijana@gmail.com

U radu se analiziraju određena obilježja hrvatske vlasti početkom 1990-ih koja se u nekim krugovima tumače kao antisemitska. Kontroverzna knjiga hrvatskoga predsjednika Franje Tuđmana *Bespuća povijesne zbiljnosti* i neke njegove izjave koje se već dva desetljeća provlače kroz medijske stupce, publicistička izdanja, pa i znanstvene radove, uporišta su tim tvrdnjama. Hrvatsku se vlast optužuje da je pokušala minimalizirati ustaške zločine i rehabilitirati Nezavisnu Državu Hrvatsku. Ugled hrvatske države u tom aspektu i u odnosu na Izrael bio je toliko narušen da su diplomatski odnosi između Hrvatske i Izraela uspostavljeni tek 1997. godine.

Ključne riječi: antisemitizam; holokaust; negiranje holokausta; Franjo Tuđman; *Bespuća povijesne zbiljnosti*; rehabilitacija Nezavisne Države Hrvatske; Židovi u Hrvatskoj

Uvod

Polazeći od definicije suvremenoga antisemitizma, u što se ubrajaju negiranje holokausta i rehabilitacija aktera fašističkih režima, u radu će se ispitati može li se govoriti o političkom antisemitizmu demokratske hrvatske vlasti 1990-ih. Postkomunistička Hrvatska pritom će biti smještena u okvir ostalih tranzicijskih zemalja Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe u čijem se političkom i javnom životu nakon demokratskih promjena, prema tvrdnjama brojnih povjesničara, publicista i političara, eksponirao antisemitizam. Specifičnost Hrvatske u odnosu na ostale države, osim što se ubrzo nakon demokratskih izbora našla u ratu, leži u tome što je prvi hrvatski predsjednik Franjo Tuđman ujedno povjesničar koji je zbog nekih svojih stajališta u knjizi *Bespuća povijesne zbiljnosti* 1989. prozivan za negiranje holokausta. Tuđman je dakle na čelo suvremene hrvatske države došao kao čovjek kojega su u nekim krugovima povezivali s antisemitizmom, a ta se stigma, koja je poseban odjek imala u stranoj javnosti, dodatno učvrstila zbog nekih njegovih izjava. Optuživan je i za pokušaj rehabilitacije Nezavisne Države Hrvatske (NDH) ili

barem za toleriranje takvih pokušaja. Njegove isprike svjetskim židovskim organizacijama za holokaust u NDH, uključivanje pojedinih Židova u strukturu hrvatske vlasti i pokušaji uspostavljanja diplomatskih odnosa s Izraelom zanemarivani su ili interpretirani kao očita taktika radi popravljivanja ugleda države.

Kada je riječ o ovoj problematici, nailazimo na nedostatak ozbiljnih znanstvenih radova u stranoj i domaćoj historiografiji u kojima bi se sveobuhvatno analizirao odnos hrvatske vlasti i Tuđmana prema Židovima općenito i prema židovskoj zajednici u Hrvatskoj. Poznavatelji tematike negiranja holokausta poput američkih povjesničara Deборе Lipstadt i Efraima Zuroffa prikazuju Tuđmana u krajnje negativnom svjetlu, svrstavajući ga u istu skupinu s negatorima holokausta. Pritom Tuđmanove izjave izuzimaju iz konteksta. Tako formirane stavove možemo promatrati kao posljedicu neznanja i predrasuda o Hrvatskoj i Tuđmanu, a nikako kao rezultat ozbiljnoga istraživanja. Jedan od istaknutih Tuđmanovih kritičara u Hrvatskoj nedvojbeno je povjesničar i bivši predsjednik Židovske vjerske zajednice Bet Israel Ivo Goldstein, koji smatra da je Hrvatska na čelu s Tuđmanom u određenoj mjeri dovela do rehabilitacije NDH. Povjesničar James J. Sadkovich u nekim svojim djelima razmatra Tuđmanov odnos prema NDH i antifašizmu te analizira sporne dijelove *Bespuća* izbjegavajući nuđenje pojednostavljenih interpretacija. Njegovi su radovi tek početni korak u rasvjetljivanju tog aspekta Tuđmanove politike. Dio izdanja u kojima se razmatra ova problematika na publicističkoj je razini, ali njihov utjecaj u hrvatskoj javnosti, u prvom redu zbog medijske ekspaniranosti, zna biti snažniji od znanstvenih radova.

U ovom će se radu, uz poseban osvrt na *Bespuća*, analizom nekih Tuđmanovih promišljanja, izjava i retoričke koncepcije pojedinih političkih struja u postkomunističkoj Hrvatskoj pokušati što cjelovitije obuhvatiti odnos Tuđmana i hrvatske vlasti 1990-ih prema holokaustu i židovskoj zajednici u Hrvatskoj, ali i obratno – odnos židovske zajednice u Hrvatskoj prema toj istoj vlasti.

1. Antisemitizam i holokaust

Antisemitizam se u enciklopedijama općenito opisuje kao neprijateljski odnos prema Židovima koji se ogleda kroz rasno, nacionalno, vjersko i socijalno gledište.¹ Brojni su povjesničari u svojim znanstvenim istraživanjima ponudili konkretnije i jezgrovitije definicije. U širem se smislu antisemitizam može tumačiti kao nesnošljivost ili mržnja prema Židovima koja traje od antičkih vremena do suvremenoga doba, a u užem je smislu to moderni politički i ideološki pokret koji je nastao u Srednjoj Europi krajem XIX. i kulminirao u prvoj

¹ "Antisemitizam", *Hrvatska enciklopedija (on-line)*, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", pristup ostvaren 12. 4. 2014., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=3110>; Michael Berenbaum, "Anti-Semitism", *Encyclopaedia Britannica (on-line)*, pristup ostvaren 12. 4. 2014., <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/27646/anti-Semitism>.

polovini XX. stoljeća.² Moderni se antisemitizam javio u vrijeme buđenja nacionalne svijesti i formiranja modernih europskih nacija, koje su Židove, kao pripadnike drugoga naroda i vjeroispovijedi s visoko razvijenim identitetom, promatrale kao strano tijelo unutar vlastite nacije.³ U isto se vrijeme pojavio i cionizam, tj. židovski nacionalni pokret koji se zalagao za stvaranje Države Izraela, koja je proglašena 1948. godine.⁴

Pojam i praksa antisemitizma u svojem najagresivnijem obliku opravdano se najčešće vežu uz nacističku Njemačku od 1933. do 1945. i države koje su prihvatile nacistički oblik "rješavanja židovskoga pitanja" u Drugom svjetskom ratu. Antisemitizam se manifestirao kroz razne oblike diskriminacije, od objavljivanja Nirnberških zakona 1935., kojima su Židovi degradirani u građane drugoga reda, pa sve do njihova fizičkoga istrebljenja, tj. genocida. Otvaranje koncentracijskih logora poput najzloglasnijega Auschwitza, stravična masovna ubojstva, među ostalim i u plinskim komorama, tj. sustavni naponi za uništenje židovskoga naroda u Drugom svjetskom ratu poznati su pod nazivom holokaust.⁵ Procjenjuje se da je u holokaustu stradalo oko šest milijuna europskih Židova. Jedan od poslijeratnih odgovora međunarodne zajednice na holokaust bilo je donošenje Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, Deklaracije o ljudskim pravima i međunarodno priznanje novoosnovane Države Izraela.⁶ Unatoč mjerama poduzetim da bi se javnost upoznala s nacističkim zločinima i sudbinama njihovih žrtava radi obrazovanja i samim time prevencije mogućih zločina, može se govoriti o postojanju antisemitizma i u poratnom razdoblju diljem Europe i svijeta.⁷

Od 2000. neprijateljski se stav prema Židovima u Zapadnoj Europi intenzivirao. U svibnju 2002. Konferencija za europsku sigurnost i suradnju (KESS) upozorila je na porast antisemitizma, koji se manifestirao u fizičkim napadima, oskrvrnjivanju i bombaškim napadima na sinagoge u Francuskoj i Belgiji. Nasilja je bilo i u Velikoj Britaniji, Njemačkoj, Grčkoj, Ukrajini i Rusiji.⁸ Neki

² Od literature o antisemitizmu izdvajam: Steven Beller, *Antisemitism. A very short introduction* (New York: Oxford University Press, 2007); Marija Vulesica, "Povijest i razmatranje pojma antisemitizam", *Studia lexicographica* 3 (2009), br. 1-2 (4-5): 65-75; Wolfgang Benz, "Anti-Semitism and Anti-Semitism Research", *Docupedia-Zeitgeschichte*, 11-14, pristup ostvaren 1. 7. 2011., <http://docupedia.de/docupedia/images/3/3d/Anti-Semitism.pdf>; Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (Cleveland: Meridian books, 1958), pristup ostvaren 3. 7. 2014., <http://www.cscd.osaka-u.ac.jp/user/rosaldo/101010THA.htm>.

³ Jaroslav Pecnik, "Antisemitizam u srednjoeuropskom kontekstu", u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ivo Goldstein (Zagreb: Židovska općina, 1996), 67.

⁴ Židovi su stvorili Državu Izrael na području Palestine, zbog čega od 1940-ih do danas vode rat s Palestincima, koji također polažu pravo na taj teritorij.

⁵ O holokaustu vidi u: Omer Bartov, ur., *The Holocaust. Origins, Implementation, Aftermath* (London; New York: Routledge, 2001), pristup ostvaren 28. 6. 2014., http://www.e-reading.club/bookreader.php/135879/The_Holokaust_-_origins,_implementation,_aftermath.pdf.

⁶ Beller, *Antisemitism*, 100.

⁷ *Isto*, 99-100.

⁸ "Opening Statement of Hon. Benjamin L. Cardin, Member, Commission on Security and Cooperation in Europe", u: *Escalating Anti-Semitic Violence in Europe. Hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe*, Washington, 2002, 4, pristup ostvaren 2. 7. 2014.,

novim antisemitizmom smatraju anticionizam, što se očituje u negativnom držanju prema Državi Izraelu.⁹ S obzirom na to da antisemitizam sadrži strogo negativne konotacije, u političkom se životu za tim pojmom nerijetko poseže da bi se diskreditiralo političke protivnike.¹⁰

2. Negiranje holokausta

Jedna od sastavnica definicije suvremenoga antisemitizma odnosi se na tendenciozno umanjivanje ili potpuno poricanje uništenja Židova tijekom Drugoga svjetskog rata. Autori koji zastupaju takva stajališta prozvani su negatorima holokausta.¹¹ No negiranje holokausta često se isprepleće s pojmom historiografskoga revizionizma, oduzimajući tako znanstveni legitimitet revizionizmu kao preispitivanju i kritičkom interpretiranju određenih povijesnih događaja na temelju raspoloživih izvora.¹²

Negiranje holokausta postoji u historiografiji, medijima i politici, a isprva se pojavilo u Njemačkoj i Austriji da bi pojedinci opravdali vlastitu individualnu ili nacionalnu prošlost.¹³ Nakon toga su se slične tendencije pojavile u zapadnoeuropskim zemljama, a od početnih pojedinačnih opovrgavanja zločina ta se pojava proširila i u znanstvenim krugovima, što je došlo do izražaja

http://chrissmith.house.gov/uploadedfiles/2002_hearing_escalating_antisemitic_violence_in_europe.pdf.

⁹ Kritike upućene Izraelu najčešće leže u neslaganju sa zločinima nad palestinskim civilnim stanovništvom, a ne moraju biti usmjerene prema izraelskoj državi kao takvoj. Stoga povjesničar S. Beller izjednačivanje antisemitizma s anticionizmom drži previše pojednostavljenim i ne nužno točnim (Beller, *Antisemitism*, 111 i 114).

¹⁰ Vulesica, "Povijest i razmatranje pojma antisemitizam", 68.

¹¹ Vidi: Brigitta Bailer-Galanda, "Revisionism' in Germany and Austria: The Evolution of a Doctrine", 11-21, pristup ostvaren 27. 4. 2014., http://www.doew.at/cms/download/12497/1_bailer_revisionism.pdf; David Williams, *Rewriting history. Holocaust revisionism today* (London: HOPE not hate, 2012), pristup ostvaren 27. 4. 2014., <http://www.hopenothate.org.uk/shop/rewriting-history.pdf>; Deborah Lipstadt, *Denying the Holocaust. The Growing Assault on Truth and Memory* (New York: Penguin, 1993), pristup ostvaren 31. 5. 2014., <http://solargeneral.org/wp-content/uploads/library/Jews/denying-the-holocaust-deborah-e-lipstadt.pdf>; Kenneth Stern, *Holocaust Denial* (New York: The American Jewish Committee, 1993), pristup ostvaren 29. 4. 2014., <http://www.ajc.org/atf/cf/%7B42D75369-D582-4380-8395-D25925B85EAF%7D/HolocaustDenial.pdf>; Vladimir Petrović, "(Ne)legitimni revizionizam: Pravo i (pseudo) historiografske revizije na Zapadu i Istoku", u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, ur. Vera Katz (Sarajevo: Institut za istoriju, 2007), 21-42, pristup ostvaren 31. 3. 2014., http://www.iis.unsa.ba/pdf/revizija_proslosti.pdf; Manfred Gerstenfeld, *The Abuse of Holocaust Memory. Distortions and Responses* (Jerusalem: Jerusalem Center for Public Affairs, Institute for Global Jewish Affairs, 2009), pristup ostvaren 9. 7. 2014., <http://jcpa.org/text/holocaustabuse.pdf>; Robert Eaglestone, *Postmodernizam i poricanje holokausta* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2001).

¹² Lipstadt smatra da su svi povjesničari revizionisti jer interpretiraju povijesne događaje na novi način pomoću raspoloživih izvora (Lipstadt, *Denying the Holocaust*, 25). Njezino mišljenje dijele i neki drugi povjesničari: Petrović, "(Ne)legitimni revizionizam", 22; Ante Birin, "Ideološke politizacije i najnovija hrvatska historiografija (1989. – 2002.)", u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća. Između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, ur. Srećko Lipovčan i Ljiljana Dobrović (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2005), 33-55.

¹³ Bailer-Galanda, "Revisionism", 3.

1970-ih.¹⁴ U negiranje holokausta spadaju, među ostalim, tvrdnje da Hitler nije naredio niti znao za istrebljenje Židova, da u koncentracijskim logorima nisu postojale plinske komore, da je stradalo „samo“ nekoliko stotina tisuća Židova, a da su svjedočanstva preživjelih nepouzdana.¹⁵ Postoje i ekstremnije tvrdnje, prema kojima je holokaust „židovska zavjera“.¹⁶ Premda su neke države zakonski predvidjele zatvorske kazne za poricanje holokausta, te su struje nastavile djelovati i danas, ali na marginama.¹⁷ Umanjivanje fašističkih i nacističkih zločina prihvatili su i neki političari, uglavnom na krajnjoj desnici, npr. Francuz Jean-Marie Le Pen ili Austrijanac Jörg Haider.¹⁸ Neki antisemitizam pripisuju islamskim zemljama, lijevim političkim strankama i lijevo usmjerenim medijima koji zastupaju protuizraelska stajališta u ratu između Židova i Arapa, nerijetko uspoređujući izraelsku vlast s nacistima.¹⁹

Historiografija i javni diskurs u komunističkim zemljama Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe bili su dosta drukčiji od zapadnih zemalja.²⁰ U totalitarnim društvima poput komunističkoga, gdje je sloboda govora bila ograničena, nije bilo ozbiljnih i opširnih znanstvenih rasprava o osjetljivim temama poput holokausta. Židovi kao žrtve nacizma i fašizma nisu se posebno isticali niti izdvajali, a naglasak se stavljao na komunistički otpor fašizmu.²¹ U Rumunjskoj se, primjerice, Njemačku isticalo kao jedinoga krivca za holokaust, a Rumunjsku se prikazivalo isključivo kao žrtvu Njemačke, a ne njezinu saveznicu u pokušaju fizičkoga uništenja Židova.²² Staljinistički poratni antisemitizam očitovao se u poznatom montiranom suđenju šestorici židovskih liječnika optuženih za zavjeru protiv Staljina i prikazanih kao opasne kozmopolite s međunarodnim vezama, a posebno ih se povezivalo sa Sjedinjenim Američkim Državama (SAD).²³ Jednostranim interpretacijama Drugoga svjetskog rata

¹⁴ O popisu negatora holokausta vidi: Williams, *Rewriting history*, 82-135; Stern, *Holocaust Denial*, 25-56.

¹⁵ Vidi: Stern, *Holocaust Denial*, 58-81.

¹⁶ Williams, *Rewriting history*, 15.

¹⁷ Njemački je Bundestag 1985. donio zakon kojim se negiranje holokausta kažnjava (Bailer-Galanda, “Revisionism”, 19). U Austriji je 1947. javno poricanje, opravdavanje nacističkih zločina i njihovo umanjivanje označeno kao zločin, a prema tom zakonu osuđen je jedan od najpoznatijih negatora holokausta David Irving. Francuski je parlament 1990. donio sličan zakon (Petrović, “/Ne/legitimni revizionizam”, 23).

¹⁸ Beller, *Antisemitism*, 107.

¹⁹ Gerstenfeld, *The Abuse of Holocaust Memory*, 23; Stern, *Holocaust Denial*, 54.

²⁰ O razvoju različitih sjećanja na holokaust u Zapadnoj i Istočnoj Europi vidi: Stevo Đurašković, “Politike povijesti: Pregled razvoja discipline u Hrvatskoj i Slovačkoj”, *Politička misao* 45 (2008), br. 3-4: 201-220.

²¹ Vidi: Thomas C. Fox, “The Holocaust under Communism”, u: *The Historiography of the Holocaust*, ur. Dan Stone (London: Palgrave Macmillan, 2004), 420-439, pristup ostvaren 28. 5. 2014., <http://www.uvt.ro/files/6f3e12eadfe63b9c3f9e39857579255ed4b06355/>.

²² Williams, *Rewriting History*, 36.

²³ Fox, “The Holocaust under Communism”, 421. Američki pravnik i direktor za istraživanja o antisemitizmu u Američkom židovskom odboru Kenneth Stern tvrdi da se Židove u Sovjetskom Savezu proglašavalo cionistima koji su surađivali s nacistima, za što međutim ne iznosi konkretne dokaze (Stern, *Holocaust Denial*, 40-41).

isticala se uloga komunista u borbi protiv fašizma kao jedan od oblika legitimacije komunističkih vlasti, a otvorene rasprave o toj tematici nije bilo sve do sloma komunizma 1989. godine.

Oslobađanje od stega komunističkih režima u zemljama Srednje i Istočne Europe, što je omogućilo izbijanje na površinu političkih stranaka desnoga usmjerenja, povjesničari povezuju s jačanjem političkoga antisemitizma.²⁴ Naime, prilikom ponovnoga otvaranja nacionalnoga pitanja u tranzicijskim zemljama Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe nove su vlasti posegnule za nacionalnim obilježjima i državnim tradicijama pretkomunističkih sustava koji bi dali legitimitet novim državama. Kako su se neki od tih režima nalazili u sastavu kvislinških fašističkih država, odnosno Hitlerovih saveznika, njihova se rehabilitacija poistovjećuje s političkim antisemitizmom novih demokratskih vlasti. To se odnosi na oživljavanje pojedinih nacionalnih fašističkih figura iz vremena Drugoga svjetskog rata. Tako su se u Slovačkoj pojavili portreti Jozefa Tisa, predsjednika Slovačke 1939. – 1945. i nacističkoga ratnog zločinca, koji je imao važnu ulogu u deportiranju slovačkih Židova u Auschwitz.²⁵ Neki povjesničari spominju i rehabilitaciju rumunjskoga diktatora Iona Antonescu.²⁶ Jednim od oblika suvremenoga antisemitizma smatra se i relativiziranje nacističkih zločina te njihovo izjednačavanje s komunističkim zločinima.²⁷ To se opet događalo u tranzicijskim zemljama koje su na represivni komunistički režim gledale negativno. Autori koji spominju relativizam tvrde da se pritom obično i ignorira holokaust. Ruski političari poput Vladimira Žirinovskoga i Natalije Naročnicke javno se protive komemoraciji holokausta.²⁸ Ruski pokret Pamjat čak je i prije raspada Sovjetskoga Saveza 1991. krivio Židove za lošu situaciju u sovjetskom društvu, a raspadom te države došlo je do masovnih nacionalističkih demonstracija antisemitskoga tona.²⁹ U otvoreno negiranje holokausta mogu se ubrojiti izjave člana ekstremno desne Stranke Velike Rumunjske Corneliua Vadima Tudora, koji je 1994. ustvrdio da je holokaust “cionistička prijevара”, i poljskoga političara Bolesława Tejkowskoga, koji je

²⁴ O antisemitskim pojavama u političkom i javnom životu postkomunističkih zemalja vidi: Pecnik, “Antisemitizam”, 70-79; Williams, *Rewriting History*, 35-52. Efraim Zuroff, “Eastern Europe: Anti-Semitism in the Wake of Holocaust-related Issues”, *Jewish Political Studies Review* 17 (2005), br. 1-2, pristup ostvaren 20. 5. 2014., <http://www.jcpa.org/phas/phas-zuroff-s05.htm>; Florin Lobont, “Antisemitism and Holocaust Denial in Post-Communist Eastern Europe”, u: *The Historiography of the Holocaust*, 440-468; Michael Shafir, “Varieties of Antisemitism in post-Communist East Central Europe: Motivations and Political Discourse”, 175-210, pristup ostvaren 10. 7. 2014., <http://web.ceu.hu/jewishstudies/yb03/16shafir.pdf>; Hannah Starman, “Anti-Semitism in Postcommunist Central and Eastern Europe”, *Anthropology of East Europe Review* 22 (2004), br. 2: 65-75, pristup ostvaren 28. 6. 2014., <http://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/aer/article/view/303/379>.

²⁵ Lipstadt, *Denying the Holocaust*, 16.

²⁶ Williams, *Rewriting History*, 35; Pecnik, “Antisemitizam”, 70.

²⁷ Williams, *Rewriting History*, 13.

²⁸ *Isto*, 48-50.

²⁹ Lobont, “Antisemitism and Holocaust Denial”, 443.

holokaust nazvao “židovskom urotom”.³⁰ Još oštrijim i ekstremnijim možemo smatrati istup mađarskoga političara Istvana Csurke, koji je okrivio mađarske komuniste, koji su znatnim dijelom bili Židovi, da su “sustavno uništavali dostojanstvo mađarskog naroda”.³¹

3. Hrvatski slučaj: holokaust i odnos prema Židovima i holokaustu

3.1. Židovi u NDH i komunističkoj Jugoslaviji

U usporedbi s nekim drugim europskim zemljama, poput Poljske, Mađarske ili Rumunjske, židovska zajednica u Hrvatskoj bila je razmjerno mala.³² Jačanje antisemitizma u Hrvatskoj i cijeloj Kraljevini Jugoslaviji osjetilo se sredinom 1930-ih kao i u ostatku Europe.³³ Slomom Kraljevine Jugoslavije i proglašenjem NDH na čelu s Ustaškim pokretom i njegovim vođom poglavnikom Antom Pavelićem 1941. Židovi su bili izloženi genocidnoj politici slično kao i u nacističkoj Njemačkoj.³⁴ Tako je u Hrvatskoj stradalo gotovo 80% Židova.³⁵ Jedan od simbola stradanja ne samo Židova nego i Srba, Roma, hrvatskih komunista i ostalih ustaškom režimu nepoćudnih osoba bio je koncentracijski logor Jasenovac. Dio Židova uspio se tijekom rata spasiti uz pomoć svojih hrvatskih sugrađana i zagrebačkoga nadbiskupa Alojzija Stepinca, a to je spašavanje često uključivalo pomaganje u bijegu.³⁶ Tako je dio Židova pobjegao, isprva u dijelove NDH pod nadzorom talijanske vojske, zatim u Palestinu, a dio se pridružio partizanskim postrojbama.³⁷

³⁰ Zuroff, “Eastern Europe”.

³¹ Pecnik, “Antisemitizam”, 70.

³² Na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće u Hrvatskoj je živjelo oko 20 tisuća Židova, u Mađarskoj ih je tada bilo 600 tisuća, u Rumunjskoj 800 tisuća, a u Poljskoj tri milijuna (Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu* / Zagreb: Židovska općina; Novi Liber, 2001/, 25). O položaju Židova u Hrvatskoj vidi: Ivo Goldstein, “Antisemitizam u Hrvatskoj: Korijeni, pojava i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj”, u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, 12-53; Ivo Goldstein, “Historiografija o Židovima u Hrvatskoj”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 34-35-36 (2004), br. 1: 285-290; Melita Švob, “Promjene u populaciji Židova u Hrvatskoj od XVIII. do XX. stoljeća”, u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Ognjen Kraus (Zagreb: Židovska općina, 1998), 287-310.

³³ Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji / Jews in Croatia: Migrations and Changes in Jewish Population* (Zagreb: KD Miroslav Šalom Freiburger; Židovska općina, 1997), 98.

³⁴ O sudbini Židova u NDH vidi u: I. Goldstein, S. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*; Ivo Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945.* (Zagreb: Novi Liber, 2011); Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.* (Zagreb: Novi Liber, 2008).

³⁵ Švob, “Promjene u populaciji Židova”, 299; Švob, *Židovi u Hrvatskoj*, 119. O razlikama u broju spašenih Židova vidi: Marica Karakaš Obradov, “Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugoga svjetskog rata”, *Historijski zbornik* 66 (2013), br. 2: 391-404.

³⁶ O spašavanju Židova u Hrvatskoj vidi: Esther Gitman, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945.*, prev. Lidija Šimunić Mesić (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012).

³⁷ Švob, “Promjene u populaciji Židova”, 299.

Određeni broj izbjeglih Židova vratio se nakon rata u Jugoslaviju, odnosno Hrvatsku, i to većinom u Zagreb, gdje je u Židovskoj općini Zagreb (ŽOZ) bio organiziran prihvat.³⁸ Od 1948. do 1952. iz Jugoslavije se iselilo otprilike 7000-8500 Židova, nakon čega ih je ostalo oko 6100.³⁹ U komunističkoj Jugoslaviji Židovi su postali ravnopravni građani te, prema riječima publicista Slavka Goldsteina, u Jugoslaviji i Hrvatskoj nakon rata nije bilo znakova antisemitizma, sve do 1967. godine. Te je godine Jugoslavija prekinula diplomatske odnose s Izraelom i u izraelsko-arapskom ratu stala na stranu arapskih država. Od vodstva ŽOZ-a više je puta zatraženo da se izjasni protiv Izraela, što je ono, razumljivo, svaki put odbilo.⁴⁰ Prema nekim navodima, Židovi su u komunističkom režimu bili izloženi asimilaciji.⁴¹ To se, uostalom, može vidjeti i po načinu komemoriranja židovskih žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Židovske žrtve nisu izdvajane kao žrtve holokausta, nego su bile uklopljene zajedno s ostalima kao “žrtve fašizma” ili su se podizali spomenici “palim židovskim borbama”.⁴²

3.2. Franjo Tuđman i “Bespuća povijesne zbiljnosti”

Kao i javni diskurs, historiografija je u vrijeme komunizma, barem onaj dio koji se odnosio na Drugi svjetski rat, bila pod kontrolom države.⁴³ Partizanski zločini nad poraženom stranom i civilnim stanovništvom prešućivali su se, a žrtve Jasenovca višestruko umnožavale. Od raširenih procjena o oko nekoliko stotina tisuća došlo se do broja od milijun, pa i dva milijuna žrtava. Hrvatski povjesničar Ivo Banac smatra da su neki pritom težili na znanstveni način činiti “demonizaciju Hrvata”.⁴⁴ Tome se suprotstavio Franjo Tuđman, sudionik antifašističke borbe i general Jugoslavenske narodne armije, koji je 1961. došao

³⁸ Više o tome vidi: Karakaš Obradov, “Iseljavanje Židova iz Hrvatske”, 396-397.

³⁹ *Isto*, 403.

⁴⁰ Slavko Goldstein, “Židovska općina Zagreb od 1941. do 1997. godine”, u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, 25.

⁴¹ Švob, *Židovi u Hrvatskoj*, 264. Proces asimilacije tekao je već od druge polovine XIX. stoljeća (Mirjana Gross, “Ravnopravnost bez jednakovrijednosti: Prilog pitanju mentaliteta i ideologije hrvatskih cionista na početku XX. stoljeća”, u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, 106-126; Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918. – 1941.* /Zagreb: Novi Liber, 2004/, 17-18).

⁴² Emil Kerenji, “Jewish citizens of socialist Yugoslavia: Politics of Jewish Identity in a socialist state, 1944-1974” (doktorska disertacija, The University of Michigan, 2008), 286, pristup ostvaren 11. 4. 2014., http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/60848/ekerenji_1.pdf?sequence=1.

⁴³ Magdalena Najbar Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945. – 1960.* (Zagreb: Ibis grafika, 2013), 503. O hrvatskoj historiografiji u Jugoslaviji vidi: Miroslav Bertoša, “Doba kliefobije: ideološke opsjene i osobna iskustva: neke uspomene na historiografiju druge polovice prošloga stoljeća”, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća*, 99-109; Ivo Goldstein, “Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih: Ima li građanska historiografija šansu?”, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća*, 57-72.

⁴⁴ Ivo Banac, *Protiv straha. Članci, izjave i javni nastupi 1987. – 1992.* (Zagreb: Slon; Grafički zavod Hrvatske, 1992), 68.

na čelo novoosnovanoga Instituta za historiju radničkoga pokreta Hrvatske, u čijem se sklopu istraživala povijest Komunističke partije Hrvatske, Narodno-oslobodilačke borbe (NOB) i socijalističke revolucije te Ustaškoga pokreta i NDH. Tuđmanov je fokus istraživanja bio na ulozi Hrvata u NOB-u te odnosu hrvatskoga naroda prema NDH i Ustaškom pokretu.⁴⁵ Ubrzo se našao u raskoraku sa službenim partijskim tumačenjem novije hrvatske i jugoslavenske povijesti, osobito kada je bila riječ o broju stradalih u Jasenovcu.⁴⁶ Tuđman je 1967. izbačen iz Instituta i Saveza komunista Hrvatske, kako Sadkovich piše, ne zbog svojega “lošeg znanstvenog rada”, nego zbog “zastranjenja” s partijske linije.⁴⁷ Prema njegovim riječima, Tuđmana ipak nije zanimala samo “povijesna točnost”, on je istovremeno želio “s pleća hrvatskog naroda skinuti teret ‘ratne krivnje’”.⁴⁸

Problemom jasenovačkih žrtava i osporavanjem teze o genocidnosti ne samo hrvatskoga nego bilo kojega drugog naroda, etničke ili religijske skupine Tuđman se bavio u svojoj knjizi *Bespuća povijesne zbiljnosti*, objavljenoj 1989. godine. Neke njegove interpretacije povijesti Jugoslavije nastale su kao reakcija na tadašnju srpsku historiografiju i publicistička izdanja. Nakon Titove smrti 1980-ih jača srpski nacionalizam i dolazi do pokušaja rehabilitacije četništva, a tri godine prije objavljivanja *Bespuća* izišao je Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti, u kojem je oblikovana teza o asimilaciji i ugroženosti Srba u Hrvatskoj.⁴⁹ Otprilike u to vrijeme objavljen je tekst srpskoga povjesničara Vasilija Krestića *O genezi genocida nad Srbima u NDH*, u kojem autor zastupa tezu o genocidnosti cijeloga hrvatskog naroda.⁵⁰ Naglašavajući važnost *Bespuća*, Ivo Banac knjigu naziva “najtežom optužbom protiv jednog sustava demonizacije hrvatskog naroda kao takvog”.⁵¹

Tuđman se u *Bespućima* argumentirao usprotivio već ustoličenom jasenovačkom mitu, neometanom umnožavanju žrtava na publicističkoj i znanstvenoj razini koji je za cilj imao “učvršćivanje crne legende o ‘povijesnoj

⁴⁵ Mario Jareb, “Nezavisna Država Hrvatska i žrtve Drugoga svjetskog rata u povijesnim istraživanjima Franje Tuđmana”, u: *Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanoga u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 10. i 11. prosinca 2009.*, ur. Violeta Herman Kaurić (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011), 280.

⁴⁶ Kako je raspolagao službenim podacima Zavoda za statistiku SR Hrvatske prikupljenim u sklopu popisa ratnih žrtava 1964., nije se mogao složiti s višestruko uvećanim brojevima žrtava. Vidi: James J. Sadkovich, *Tuđman. Prva politička biografija*, prev. Lidija Šimunić Mesić (Zagreb: Večernji posebni proizvodi, 2010), 116. O različitim popisima žrtava fašizma u NDH vidi: Vladimir Geiger, “Brojdbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac 1941. – 1945. (procjene, izračuni, popisi)”, *Časopis za suvremenu povijest* 45 (2013), br. 2: 211-242.

⁴⁷ Sadkovich, *Tuđman*, 150.

⁴⁸ *Isto*, 344.

⁴⁹ Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (nacrt), jesen 1986., pristup ostvaren 23. 2. 2016, https://pecanik.net/wp-content/PDF/memorandum_sanu.pdf.

⁵⁰ Ivo Goldstein, Goran Hutinec, “Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX. stoljeća – motivi, metode i odjeci”, u: *Revizija prošlosti*, 192.

⁵¹ Banac, *Protiv straha*, 68.

krivnji hrvatskog naroda”.⁵² Usto napominje da ako su ustaški zločini “za toliko puta manji, za koliko ih puta umnožavaju, bili bi još uvijek neizrecivo užasni i golemi!”⁵³ On smatra da je cilj manipulacije Jasenovcem nametnuti sliku da “takvog genocidnog zločina ne bijaše ne samo u okviru drugoga svjetskog rata nego ni u cijeloj povijesti”.⁵⁴ Polazeći od teze da se ne može cijelom hrvatskom narodu, pa i novim generacijama Hrvata, nametati povijesna krivnja i kolektivna stigma genocidnosti, Tuđman se bavi genocidnim djelima od početka povijesti pa sve do vremena u kojem je dovršavao rukopis *Bespuća*. Osim o sudbini hrvatskoga, u knjizi je riječ i o sudbini židovskoga naroda, mržnji, diskriminaciji i progonima Židova kroz povijest, a o stradanjima Židova u holokaustu piše da “makar kako užasna i rasprostranjena bila – nisu, nažalost, nikakva osamljena ni iznimna pojava ni u jednom povijesnom dobu. O njima je, tek, ostalo više povijesnog sjećanja negoli o genocidu nad drugim narodima”.⁵⁵

Ono po čemu su *Bespuća* izrazito kontroverzna odnosi se na Tuđmanovo pisanje o ulozi Židova u Jasenovcu, pri čemu se poslužio iskazima trojice zatočenika Jasenovca. Dvojica svjedoka bila su srpske nacionalnosti, Vojislav Prnjatović i Branko Popović, čije je izjave preuzeo iz zbornika dokumenata beogradskoga povjesničara Antuna Miletića, a treći je bio Ante Ciliga, Hrvat i član Politburoa Centralnoga komiteta Komunističke partije Jugoslavije početkom 1920-ih, koji je svoj jednogodišnji boravak u Jasenovcu opisao u memoarima *Sam kroz Europu u ratu*. Prema Prnjatoviću i Ciligi, Židovi su u tom koncentracijskom logoru zauzeli većinu mjesta u zatočeničkoj upravi. Prnjatović svjedoči da su od 25 članova zatočeničke uprave logora trojica bili Srbi, a ostali Židovi.⁵⁶ Iz izjava toga srpskog zatočenika nedvojbeno se može naslutiti antisemitizam. On smatra da su Židovi u odnosu na Srbe u Jasenovcu imali privilegirani položaj. Prema Prnjatoviću, “Židov ostaje Židov, pa tako i u logoru Jasenovac. Oni su u logoru zadržali sve svoje mane no s tim da su one sada vidnije. Sebičnost, lukavost, nesolidnost, tvrdičluk, podmuklost i konfidentstvo su njihove glavne odlike”.⁵⁷ Tuđman se ogradio od te izjave riječima da “Prnjatovićev sud odiše pretjeranošću, mogli bismo reći antisemitskim raspoloženjem”, ali isto tako upozorava na to da “slično govore i neki drugi svjedoci”, pa navodi iskaz Branka Popovića, koji svjedoči da su neki od židov-

⁵² Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989), 98. Tuđman upozorava na manjkavost statističkih podataka i navodi podatke Pokrajinske komisije za Vojvodinu, prema kojima je stradalo 800 tisuća, a prema Saveznoj komisiji 600 tisuća. Upozorava i na nepodudarnost podataka u istim enciklopedijskim izdanjima, npr. prema *Enciklopediji Jugoslavije* i *Leksikonu Krležina* zavoda broj žrtava iznosi oko 700 tisuća (*Isto*, 91-92). Tuđman spominje i Miodraga Đukića, koji je u listu Srpske pravoslavne crkve objavio da je u Jasenovcu ubijeno oko milijun Srba, a srpski književnik Vuk Drašković govorio je o čak dva milijuna (*Isto*, 97-98).

⁵³ *Isto*, 20-21.

⁵⁴ *Isto*, 464.

⁵⁵ *Isto* 143.

⁵⁶ *Isto*, 317.

⁵⁷ *Isto*, 319, prema: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941. – 1945. Dokumenta*, sv. 3 (Beograd: Narodna knjiga, 1987), 115.

skih logoraša iz uprave sudjelovali u ubijanju ostalih zatočenika.⁵⁸ S iskazima Prnjatovića i Popovića treba biti oprezan s obzirom na to da su ih dali u Srbiji u vrijeme Nedićeva režima, koji je provodio antisemitsku politiku radi fizičkoga uništenja Židova iz Srbije, a svjedočanstvo Ante Cilige, smatra Sadkovich, “nije [se] tako lako odbacivalo”.⁵⁹

Argument za potvrdu svoje početne teze o mogućnosti bilo kojeg naroda ili etničke i religijske skupine da u bilo kojem razdoblju u borbi za opstanak počne provoditi genocidnu politiku prema nekom drugom narodu ili skupini koju smatra opasnom i pogibeljnom za svoj opstanak Tuđman je potražio i u suvremenom ratnom razračunavanju između Izraelaca i Palestinaca. Kritizirao je izraelsku politiku prema Palestincima, ističući “malen povijesni korak od naci-fašizma do judeo-nacizma”, odnosno činjenicu da su Židovi nakon stravičnoga iskustva holokausta u kratkom razdoblju povelili prema Palestincima “tako okrutnu, genocidnu politiku da je s pravom okrštena kao *judeo-nacizam*” (istaknuo F. T.), termin koji je osmislio izraelski znanstvenik Josef (Yeshayahu) Leibowitz.⁶⁰ Sadkovich cijelu knjigu karakterizira kao “pregled čovjekove nečovječnosti prema čovjeku kroz cijelu povijest”, a preuzimanje kovanice “judeo-nacizam” i isticanje izraelske politike prema Palestincima tumači kao Tuđmanovu namjeru dokazivanja da čak “i žrtve mogu učiniti druge svojim žrtvama”.⁶¹

Ubrzo nakon objavljivanja *Bespuća* reagirao je ŽOZ na čelu sa Slavkom Goldsteinom uputivši Tuđmanu otvoreno pismo u kojem je objavio prekid suradnje s Nakladnim zavodom Matice hrvatske, izdavačkom kućom koja je objavila knjigu. Slavko Goldstein posebno je zamjerao Tuđmanu što ne dovodi u pitanje vjerodostojnost nekolicine svjedoka i okolnosti pod kojima su dali izjavu o položaju Židova u Jasenovcu dok se istovremeno u knjizi “suprotstavlja generalizacijama o hrvatskom narodu”, tj. optuživanju cijeloga hrvatskog naroda za ustaške zločine. Goldstein usto smatra da je Tuđmanova namjera bila opravdati genocid, a posebno osuđuje njegovo korištenje kovanice “judeo-nacizam”. Dalje u tekstu saznaje se da je Izvršni odbor ŽOZ-a razmatrao knjigu u rasponu od tek nekoliko stranica (316 – 318), “koje smatra dovoljnim argumentom za svoj krajnje nepovoljan odnos prema ovoj knjizi dra Tuđmana, pa i prema izdavaču koji ju je bez ikakvih svojih ograda objavio”.⁶² Tuđman je pak Goldsteinu zamjerio objavljivanje otvorenoga pisma kao “udaranje žiga antisemitizma” na njega i “na sve što simbolizira Nakladni zavod Matice hrvatske” kao hrvatska nacionalna institucija.⁶³ Svoju je knjigu nazvao “povjesničkim i filozofskim promišljanjem genocidnoga zlosilja tijekom cijele povijesti”⁶⁴, uz

⁵⁸ F. Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, 318.

⁵⁹ Sadkovich, *Tuđman*, 270.

⁶⁰ F. Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, 160.

⁶¹ Sadkovich, *Tuđman*, 264-265.

⁶² Slavko Goldstein, “Uvredljivi sudovi o Židovima i židovstvu”, *Vjesnik* (Zagreb), 25. 11. 1989., 19.

⁶³ Franjo Tuđman, *Usudbene povjestice* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1995), 693.

⁶⁴ *Isto*, 689.

napomenu da ne opravdava ni jedan, a kamoli genocidni zločin, nego “traži uzroke i pretpostavke za uklanjanje svakog zlosilja”.⁶⁵ Usto je istaknuo da Prnjatovićevu i Ciliginu svjedočanstvu ne pridaje veliko značenje, pri čemu ga upućuje na vlastitu ogradu koju je iznio u knjizi.⁶⁶

Ivo Goldstein smatra da se Tuđman nije dovoljno jasno i odlučno ogradio od Prnjatovičeva svjedočenja te da je na taj način umanjio odgovornost ustaša, a Židovima pripisao dio krivnje za Jasenovac.⁶⁷ Zbog toga knjigu svrstava u same “temelje hrvatskog revizionizma”.⁶⁸ Osim u domaćim, Tuđman je još više u stranim krugovima optuživan za negiranje holokausta, a neki ga autori otvoreno nazivaju antisemitom.⁶⁹ Služeći se samo sekundarnom literaturom, bez navođenja *Bespuća* u svojim tekstovima, strani autori Prnjatovičeve izjave koje je Tuđman naveo u svojoj knjizi pripisuju samom Tuđmanu.⁷⁰ Pritom dolaze do zaključka da je Tuđman zastupao tezu da su zapravo Židovi provodili holokaust.⁷¹ Britansko-rumunjski filozof i povjesničar Florin Lobont smatra da je Tuđman želio “prikriti” Paveličeve zločine.⁷² Prema Kennethu Sternu, Tuđman je negator holokausta, među ostalim, zbog korištenja spomenute kovanice “judeo-nacizam”.⁷³ Deborah Lipstadt misli da je Tuđman htio umanjiti važnost holokausta, ali tu tvrdnju ne potkrepljuje relevantnim izvorima, nego tek siromašnim izborom strane literature.⁷⁴

⁶⁵ *Isto*, 695.

⁶⁶ *Isto*, 693.

⁶⁷ I. Goldstein, S. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 602.

⁶⁸ *Isto*, 600; I. Goldstein, Hutinec, “Neki aspekti revizionizma”, 193.

⁶⁹ Stephen E. Atkins, *Holocaust Denial as an International Movement* (London: Praeger, 2009), 139, pristup ostvaren 13. 4. 2015., <http://www.solargeneral.org/wp-content/uploads/library/holocaust-denial-as-an-international-movement-stephen-atkins.pdf>. Neki govore o Tuđmanovim “antisemitskim izjavama” u *Bespućima* (Marko Živković, “The Wish to be a Jew: The Power of the Jewish Trope in the Yugoslav Conflict”, *Cahiers de l’Urmis* 6 /2000/: 75, pristup ostvaren 2. 7. 2014., <http://urmis.revues.org/323?file=1>). Sadkovich na jednom mjestu spominje povjesničara Roberta Haydena, koji Tuđmana naziva rasistom i antisemitom (James J. Sadkovich, “Forging Consensus: How Franjo Tuđman became an authoritarian nationalist”, *Review of Croatian History* 6 /2010/, br. 1: 11), a na drugom novinara Roberta Kaplana, koji Tuđmanovo djelo ocjenjuje kao antisemitsko (James J. Sadkovich, “Patriots, Villains, and Franjo Tuđman”, *Review of Croatian History* 2 /2006/, br. 1: 263).

⁷⁰ Neki autori koji spominju *Bespuća* nisu ni pročitali to djelo. Primjerice, R. Kaplan priznao je da ga nije pročitao, nego je preuzeo neke Tuđmanove rečenice iz prijevoda upitne vjerodostojnosti, kojima su se služili i drugi novinari (Sadkovich, “Patriots, Villains, and Franjo Tuđman”, 264).

⁷¹ Lobont, “Antisemitism and Holocaust Denial”. Njegov rad sadrži i neke faktografske pogreške, npr. na str. 458 piše da su *Bespuća* objavljena 1988. umjesto 1989., a Jasenovac spominje kao Jasenovač; Shafir, “Varieties of Antisemitism”, 193-194; Zuroff, “Eastern Europe”; Starman, “Anti-Semitism”, 70.

⁷² Lobont, “Antisemitism and Holocaust Denial”, 458.

⁷³ Stern, *Holocaust Denial*, 39-40. Stern pokazuje duboko nepoznavanje prilika u kojima je stvorena Republika Hrvatska. Tako citira židovsko-američkoga aktivista za ljudska prava Leonarda Zeskinda, navodeći da je Tuđman rehabilitirao nacizam te da je hrvatski nacionalizam ništa drugo nego “nacističko stvorenje” (*Isto*, 39).

⁷⁴ Lipstadt, *Denying the Holocaust*, 15, vidi bilj. 17, 18 i 19 na str. 35. Nedovoljna preciznost autorice navodi na zaključak da ona ne pravi nikakvu razliku između hrvatskoga naroda i pripadnika Ustaškoga pokreta.

Tuđmanu se zamjeralo i to što je raspravljao o broju ratnih žrtava. Činjenica da se nije slagao s uvećavanjem broja stradalih u Jasenovcu, nego je procijenio da broj žrtava iznosi između trideset i četrdeset tisuća, kako su osim Srba u Jasenovcu po brojnosti najzastupljeniji bili Židovi, bila je dovoljna da ga se i s tog gledišta optuži za negiranje. Tuđman je usto upozorio na različite procjene o ukupnom broju žrtava holokausta, koje se kreću, kako kaže, od četiri do šest milijuna.⁷⁵ U pogledu broja stradalih europskih Židova nije iznosio nove procjene, nego je upozorio na razilaženja u standardnim znanstvenim djelima.⁷⁶ Svrha toga, tvrdi Sadkovich, nije bila umanjiti tragediju i značenje holokausta nego upozoriti na to da je Tuđman, poveden vlastitim znanstveno-istraživačkim iskustvom i sukobima s komunističkim vlastima, smatrao da je teško ustanoviti točan broj ratnih žrtava u tako masovnim stradanjima.⁷⁷

4. Hrvatska vlast 1990-ih i Židovi

4.1. Politički diskurs u neposrednom postkomunističkom razdoblju

Godine u kojoj su objavljena *Bespuća* i u kojoj su se počeli urušavati komunistički režimi diljem Istočnoga bloka, već oslabljena komunistička vlast u Hrvatskoj, nesposobna oduprijeti se sve agresivnijem srpskom nacionalizmu i potaknuta osnivanjem hrvatskih političkih stranaka, pristala je na raspisivanje višestranačkih demokratskih izbora. Početak demokratskoga života Hrvatska je dočekala u kaotičnim predratnim prilikama i kriznim političkim uvjetima, s pobunom dijela srpskoga stanovništva u kolovozu 1990. koja je bila potaknuta agresivnom srbijanskom politikom. To je uvelike utjecalo na politički diskurs novonastalih stranaka. Kao što je spomenuto, brojni autori pojavu stranaka desnoga usmjerenja, popraćenu izbijanjem na pozornicu neriješenih nacionalnih pitanja, vide kao olakšavajuću okolnost eksponiranju antisemitizma. U tom kontekstu nova hrvatska demokratska vlast označena je negativnim predznakom i povezana s historiografskim revizionizmom, za koji neki tvrde da ga je "uključila u svoj politički program"⁷⁸

Predizborno razdoblje, uspostava demokratskoga sustava i hrvatske težnje prema konfederalnom preustroju Jugoslavije praćeni su retorikom prepunom referenci na hrvatsku povijest. Isticanjem duge tradicije hrvatske državnosti nastojalo se dati čvršći legitimitet novom poretku. U tome se može pronaći sličnost s ostalim tranzicijskim zemljama koje su se pozivale na državnu tradiciju pretkomunističkih režima i pritom se nerijetko doticale fašističkih

⁷⁵ F. Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, 155-158, usp. Stern, *Holocaust Denial*, 66-67.

⁷⁶ Sadkovich, *Tuđman*, 265.

⁷⁷ *Isto*, 266.

⁷⁸ Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto* (Zagreb: Novi Liber, 2011), 242; I. Goldstein, Hutinec, "Neki aspekti revizionizma", 188; I. Goldstein, "Od partijnosti", 60; I. Goldstein, S. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 597.

kvislinških država iz Drugoga svjetskog rata.⁷⁹ To se često radilo i zbog samoga otpora prema komunizmu, u kojem se povijest prikazivala jednostrano.⁸⁰ U hrvatskom je slučaju veliku ulogu imala agresivna politika Slobodana Miloševića krajem 1980-ih, što je vodilo do zaoštavanja retorike dijela predstavnika hrvatske vlasti i oporbe.

Na prvim demokratskim višestranačkim izborima pobijedila je Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), stranka čiji je osnivač bio Tuđman, koji je postao prvi hrvatski predsjednik. Prema I. Goldsteinu, "interes za prošlost" Tuđmanove stranke bio je veći od interesa ostalih stranaka.⁸¹ Raspad jednostranačkoga sustava koji je do tada imao monopol na interpretaciju Drugoga svjetskog rata i poraća omogućio je slobodnije istraživanje te osjetljive tematike, a to je išlo usporedno s otkrivanjem jame Jazovke na Žumberku, koja je svjedočila o partizanskim zločinima nad pripadnicima Oružanih snaga NDH i civilnim stanovništvom.⁸² Otvorila se i rasprava o Bleiburgu i križnom putu. Prva medijski zabilježena i u Hrvatskoj znatnije popraćena komemoracija u Bleiburgu održana je u svibnju 1990. godine. Treba napomenuti da Tuđman nije bio na toj komemoraciji niti ijednoj koja je uslijedila. Prvoj komemoraciji prisustvovali su neki istaknuti hrvatski političari poput predsjednika Hrvatske demokratske stranke (HDS) Marka Veselice, njegova stranačkoga kolege koji je 1992. osnovao Hrvatsku čistu stranku prava Ivana Gabelice, utemeljitelja i prvoga predsjednika Hrvatske kršćansko-demokratske stranke Ivana Cesara i predsjednika Hrvatske socijalno-liberalne stranke Dražena Budiše. Tu su se nalazili i predstavnici hrvatske emigracije iz ekstremnih redova poput Srećka Pšeničnika, nasljednika Ante Pavelića na mjestu predsjednika Hrvatskoga oslobodilačkog pokreta, bili su zastupljeni portreti Ante Pavelića, a skandiralo se njemu i NDH.⁸³ Moglo bi se reći da je do tada potiskivana poražena strana eksplodirala o do tada prešućivanoj prošlosti, što je, dakako, dovodilo do krajnosti. U tom su se pogledu na jednoj strani zaista osjećale težnje rehabilitacije ustaškoga režima i NDH. Takve se težnje međutim često pripisuju Tuđmanu. Osim što je prije dolaska na vlast u nekim krugovima bio označen kao negator

⁷⁹ O razbijanju komunističkoga monopola na povijest i promjeni povijesnoga narativa u tranzicijskim zemljama s naglaskom na Hrvatsku vidi: Tihomir Cipek, "Povijest uzvraća udarac: Nacija i demokratska legitimacija", u: *Kultura sjećanja 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek (Zagreb: Disput, 2011), 13-27; Vjeran Pavlaković, "Sukob, komemoracije i promjene značenja: Meštroviticev paviljon kao prijeporno mjesto sjećanja", u: *Kultura sjećanja 1991.*, 215-238; Ljiljana Radonić, "Croatia – Exhibiting Memory and History at the 'Shores of Europe'", *Culture Unbound* 3 (2011): 355-367, pristup ostvaren 29. 3. 2014., <http://www.culture-unbound.ep.liu.se/v3/a23/cu11v3a23.pdf>; Snježana Koren, "Korisna prošlost? Ratovi devedesetih u deklaracijama Hrvatskog sabora", u: *Kultura sjećanja 1991.*, 123-156.

⁸⁰ Ivo Goldstein, "Srpsko-hrvatsko pomirenje u historiografiji – pretpostavka ili posljedica političkog pomirenja?", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31 (1998), br. 1: 186.

⁸¹ *Isto*, 185.

⁸² Više o žrtvama jame Jazovke vidi: Blanka Matković, "Odvođenja i likvidacije ranjenih pripadnika Hrvatskih oružanih snaga (HOS) iz zagrebačkih bolnica u svibnju i lipnju 1945. kroz arhivsko gradivo Državnog arhiva u Zagrebu", *Arhivski vjesnik* 54 (2011): 179-214.

⁸³ V. Ivančić, "Komemoracija u Bleiburgu", *Slobodna Dalmacija* (Split), 14. 5. 1990., 32; Viktor Ivančić, "Komemoracija preko (svake) granice", *Slobodna Dalmacija*, 16. 5. 1990., 16-17.

holokausta i u skladu s tim antisemit, na udaru su se našle središnja ideja njegove stranke i neke njegove izjave.

4.2. Odnos prema NDH: govori i izjave

Kako o Tuđmanovoj znanstvenoj karijeri postoje suprotstavljena mišljenja, tako ni njegov državnički rad nije lišen kontroverzija. To se osobito odnosi na njegov stav prema NDH. Tuđman je još 1970-ih i 1980-ih u izjavama za razne zapadnoeuropske medije naglašavao opredijeljenost Hrvata za antifašizam u sklopu partizanske borbe, a ne za NDH i ustaše. Ne treba zanemariti ni da je Tuđmanu kao antifašističkom borcu fašizam bio neprihvatljiv, što je bez ustručavanja istaknuo prilikom predavanja hrvatskim emigrantima u Švedskoj.⁸⁴

Tuđmanova politika neizostavno je vezana uz HDZ i njegove osnovne sastavnice. Najistaknutija komponenta stranke zahvaljujući kojoj se izdignula iznad ostalih stranaka bila je svehrvatsko odnosno nacionalno pomirenje. Oko te sastavnice HDZ-a interpretacije povjesničara, politologa i publicista nisu usklađene. Dio smatra da je takva politika težila prevladavanju sukoba novih generacija Hrvata na ideološkoj osnovi koji su trajali pola stoljeća, što je i postignuto zajedničkom obranom Hrvatske od agresije u Domovinskom ratu.⁸⁵ Prema tumačenjima nekih političara i novinara, Tuđman je zagovarao pomirenje nepomirljivih ideologija, fašizma i antifašizma.⁸⁶ Politika nacionalnoga pomirenja, drže neki, širom je otvorila vrata rehabilitaciji NDH.⁸⁷ Kao dokaz toj tvrdnji najčešće se navodi dio Tuđmanova govora u dvorani "Lisinski" na I. Općem saboru HDZ-a 24. i 25. veljače 1990., u kojem se, među ostalim, osvrnuo i na NDH riječima:

⁸⁴ F. Tuđman, *Usudbene povjestice*, 735-736; usp. Jareb, "Nezavisna Država Hrvatska", 318.

⁸⁵ Nikica Barić, "Antifašistička borba u Drugom svjetskom ratu u političkim interpretacijama hrvatskih predsjednika 1991-2006", u: *Revizija prošlosti*, 213-214; Tihomir Cipek, "Politike povijesti u Republici Hrvatskoj: Od 'puška puče' do 'Hristos se rodi'", u: *Kultura sjećanja 1918. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević (Zagreb: Disput, 2007), 20; Ante Nazor, *Velikosrpska agresija na Hrvatsku 1990-ih / Greater-Serbian Aggression on Croatia in the 90s* (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2011), 203.

⁸⁶ Josip Boljkovac, "Istina mora izaći van...". *Sjećanja i zapisi prvog ministra unutarnjih poslova neovisne Hrvatske* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2009), 311; Marinko Čulić, *Tuđman i poslije Tuđmana* (Zagreb: Novi Liber, 2014), 129.

⁸⁷ Darko Hudelist, *Tuđman. Biografija* (Zagreb: Profil International, 2004), 686; Vjeran Pavlaković, "Komemorativna kultura Bleiburga, 1990 – 2009", u: *Kultura sjećanja 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek i Sulejman Bosto (Zagreb: Disput, 2009), 168; I. Goldstein, S. Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg*, 206; Slavko Goldstein, "Pomirenje", *Erasmus 2* (1993): 13-18; I. Goldstein, Hutinec, "Neki aspekti revizionizma", 195; I. Goldstein, "Od partijnosti", 67. Ivo Goldstein usto tvrdi da je jedan od ciljeva HDZ-a bilo nastojanje da se na Ustaški pokret ne gleda kao na fašističkoga i nacističkoga saveznika i počinitelja genocida (Ivo Goldstein, *Escalating Anti-Semitic Violence in Europe. Hearing Before the Commission on Security and Cooperation in Europe*, Washington, 2002, 76, pristup ostvaren 2. 7. 2014., http://chrissmith.house.gov/uploadedfiles/2002_hearing_escalating_antisemitic_violence_in_europe.pdf).

Pobornici hegemonističko-unitarističkih ili jugoslavensko-velikodržavnih shvaćanja vide u programskim ciljevima HDZ ništa drugo do zahtjeva za obnovom ustaške NDH. Pri tom zaboravljaju da NDH nije bila samo puka “kvislinška” tvorba i “fašistički zločin” već i izraz kako povijesnih težnji hrvatskoga naroda za svojom samostalnom državom, tako i spoznaja međunarodnih čimbenika, a u ovom slučaju vlade Hitlerove Njemačke, koja je na ruševinama versailleskoga krojila Novi europski poredak, tih težnji Hrvatske i njezinih geografskih granica. Prema tome, NDH nije predstavljala samo puki hir osovin-skih sila već je bila posljedak posve određenih povijesnih čimbenika.⁸⁸

Sljedeći dio Tuđmanova govora odnosi se ponajviše na antifašizam i Federalnu Državu Hrvatsku, što se često zanemaruje.⁸⁹ Tuđman ističe da se “sa Završnom utemeljenom Federalnom Državom Hrvatskom – hrvatski narod na koncu drugoga svjetskog rata našao na strani pobjedničkih demokratskih sila”, a postojanje Socijalističke Republike (SR) Hrvatske “kao nacionalne države hrvatskoga naroda” pružilo je osnovu “za oživotvorenje pune državne suverenosti hrvatskoga naroda”.⁹⁰ Ta izjava jasno pokazuje da je Tuđman SR Hrvatsku nastalu na antifašističkim temeljima smatrao osnovom za stvaranje samostalne i demokratske Republike Hrvatske, što je poslije posebno naglašeno u Izvorišnim osnovama Ustava Republike Hrvatske donesenog 22. prosinca 1990. godine. Tako se “nasuprot proglašenju Nezavisne Države Hrvatske (1941) u odlukama Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (1943), a potom u Ustavu Narodne Republike Hrvatske (1947) i poslije u ustavima Socijalističke Republike Hrvatske (1963-1990)” izražavao hrvatski suverenitet.⁹¹ Ubrzo nakon Tuđmanova govora, a u kontekstu izjave o NDH, reagirao je predsjednik Stranke demokratskih promjena, tj. reformiranih komunista, Ivica Račan nazivajući HDZ “strankom opasnih namjera”.⁹² Tuđman se na Račanovu izjavu osvrnuo na predizbornom skupu HDZ-a u Dalmaciji polovinom travnja 1990., odlučno odbacujući poveznicu svoje stranke s NDH: “Neka nam zato ne govore da HDZ ide za obnovom nekakve ustaške NDH koja je nastala u sklopu hitlerovskog poretka, koja je morala prepustiti Dalmaciju, kolijevku hrvatske državnosti – Talijanima. Mi to znamo, ali znamo da je hrvatski narod htio i u proteklom ratu i prije njega, kao i danas, svoju

⁸⁸ Odluka I. Općeg sabora HDZ. Programske zasade i ciljevi HDZ. Statut HDZ. Izborni proglaš. Izabrana tijela HDZ (Zagreb; Samobor: A. G. Matoš, 1990), 9-10; dio Tuđmanova govora prenio je i *Večernji list* (Zagreb): Z. Duka, D. Ivanković, R. Mance, “Samobitnost i državnost Hrvatske”, 25. 2. 1990., 3. Slično je Tuđman ponovio u intervjuu za *Der Standard* 1992., izjavivši da su Hrvati i u Drugom svjetskom ratu željeli svoju državu te da je u cijeloj Jugoslaviji antifašistički pokret bio najjači u Hrvatskoj (Franjo Tuđman, *Hrvatska riječ svijetu. Razgovori sa stranim predstavnicima* /Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Hrvatski institut za povijest, 1999/, 206).

⁸⁹ Usp. Jareb, “Nezavisna Država Hrvatska”, 299; Nikica Barić, “Prvi hrvatski predsjednik dr. Franjo Tuđman o jugoslavenskom predsjedniku Josipu Brozu Titu”, u: *Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije*, 320; Stjepan Matković, “Povijesne teme u programima hrvatskih političkih stranaka: 1989. – 1990.”, u: *Kultura sjećanja 1991.*, 118.

⁹⁰ Odluka I. Općeg sabora HDZ, 12-13.

⁹¹ Ustav Republike Hrvatske, *Narodne novine* (Zagreb), 56 (1990).

⁹² B. Tuđen, “HDZ stranka opasnih namjera”, *Večernji list*, 27. 2. 1990., 5.

državu.”⁹³ Ta njegova reakcija zanemarena je u domaćoj i stranoj historiografiji i javnosti, a u prvi se plan stavlja dio spomenutoga govora sa I. Općeg sabora, koji se donosi izvan konteksta.⁹⁴

Ivo Goldstein tvrdi da je spomenuta izjava doprinijela rehabilitaciji NDH i ustaškoga režima “iako se Tuđman kasnije ograđivao od te izjave, shvaćajući sve opasnosti koje iz nje proizlaze”.⁹⁵ Ne smatra da je vlast HDZ-a bila ustaška, ali drži da je bila “nedopustivo tolerantna prema ekstremnoj emigraciji”.⁹⁶ Povjesničar Mario Jareb ne slaže se s Goldsteinovom tvrdnjom da se Tuđman “ograđivao” od te izjave. On smatra da je Tuđman tek pokušavao objasniti svoje pogrešno shvaćene riječi i upozoriti na sadržaj cijeloga govora, što argumentira činjenicom da se sporna izjava nalazi u više njegovih radova i govora.⁹⁷ Osvrćući se na svoju izjavu osam godina poslije, Tuđman je na IV. Općem saboru HDZ-a izjavio:

Stoga smo što smo bili sljedbenici svega onoga pozitivnoga, od hrvatskog plemstva do građanskog i socijalističkog svjetonazora, što smo znali za težnju hrvatskoga naroda, kao i za svakog naroda pod kapom nebeskom, da želi biti svoj na svome, da želi biti subjekt a ne objekt u međunarodnom životu, zbog toga smo, na zgražanja mnogih, na svom prvom saboru kazali da uspostava NDH, u okviru hitlerovskog poretka nije bila samo fašistička tvorevina, nego da je to bila i težnja hrvatskoga naroda za svojom državom. Ali smo u isto vrijeme, i tada, i danas, osudili i osuđujemo ustaški režim NDH. Osudili smo ga zbog uvođenja nacifašističkog režima diktature, političkih i rasnih progona i zločina, ne samo protiv Židova, Srba i komunista, nego i protiv hrvatskih antifašista i demokrata.⁹⁸

Dalje u govoru Tuđman ističe ulogu i važnost antifašističkoga pokreta u Hrvatskoj kao jednoga od “najjačih antifašističkih pokreta u Europi”, s tim da je Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske “ishodište za ustavnopravno oblikovanje i opravdavanje uspostave ove naše samostalne i nezavisne suverene i demokratske Hrvatske”.⁹⁹ Tuđman je bio i jedini živući

⁹³ Davor Marić, “Izmišljene opasne namjere”, *Slobodna Dalmacija*, 16. 4. 1990., 6.

⁹⁴ Vidi: Marinko Čulić, *Tuđman. Anatomija neprosvijedenog apsolutizma* (Split: Feral Tribune, 1999), 20; I. Goldstein, S. Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg*, 259, 299-300; I. Goldstein, Hutinec, “Neki aspekti revizionizma”, 195; I. Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 777; I. Goldstein, “Od partijnosti”, 67; I. Goldstein, S. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 597 i 609; I. Goldstein, “Srpsko-hrvatsko pomirenje”, 128; I. Goldstein, “O antifašizmu jučer, danas, sutra”, u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, 286; Ivo Goldstein, “Upotreba povijesti”, *Erasmus* 1 (1993): 60; S. Goldstein, “Pomirenje”, 16; Živko Gruden, *Perači crnih košulja. Kronika novopovijesti: 1990. – 2000.* (Zagreb: Židovska općina, 2001), 95.

⁹⁵ I. Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 777; I. Goldstein, “Od partijnosti”, 67.

⁹⁶ S. Goldstein, “Pomirenje”, 129.

⁹⁷ Jareb, “Nezavisna Država Hrvatska”, 297-298.

⁹⁸ Franjo Tuđman, “Povijesna uloga i programske zadaće HDZ-a u budućem razdoblju”, u: *Zbornik četvrtoga Općeg sabora Hrvatske demokratske zajednice*, ur. Zlatko Stubić (Zagreb: Hrvatska demokratska zajednica; Zaklada Hrvatskog državnog zavjeta, 1998), 15.

⁹⁹ *Isto*, 19.

predsjednik koji je ujedno bio aktivni sudionik antifašističke borbe te je 1995. prisustvovao obilježavanju pedesete obljetnice pobjede nad fašizmom u Londonu, Parizu i Moskvi.¹⁰⁰ Autor je brojnih monografija, znanstvenih članaka i rasprava u kojima je oštro osuđivao genocidnu politiku NDH. O Anti Paveliću nikada se nije pozitivno izjasnio niti je pokušao opravdati ili umanjiti njegove zločine, a Josipa Broza Tita ocjenjivao je kao pozitivnu povijesnu ličnost.

Još jedna Tuđmanova izjava prilikom govora na predizbornom skupu HDZ-a u Dubravi u Zagrebu 16. travnja 1990., u kojoj je bilo riječi o nacionalnosti vlastite supruge, služi kao dokaz zagovarateljima tvrdnje da je Tuđman bio rasist i antisemit. Ta izjava, koja se također često navodi u znanstvenim i publicističkim tekstovima, a koju jedni autori nekritički preuzimaju od drugih ne navodeći pritom izvor, ne samo da je istrgnuta iz konteksta nego je i preoblikovana. Najčešće se donosi u sljedećem obliku: "Neki tvrde da je moja žena Srпкиnja, a ja sam sretan da ona nije ni Srпкиnja ni Židovka."¹⁰¹ Hrvatski tisak nije izvijestio o toj njegovoj izjavi neposredno nakon skupa. *Feral Tribune*, primjerice, spominje ju 1996. u osvrtu na knjigu britanskih novinara Laure Silber i Allana Littlea *Smrt Jugoslavije*, koji su zabilježili da je Tuđman rekao "zahvalan sam Bogu što moja žena nije ni Židovka ni Srпкиnja."¹⁰² Sociolog i stručnjak za informacijske znanosti Miroslav Tuđman u svojoj knjizi navodi dio govora u kojem se nalazi ta kontroverzna rečenica:

Danas šire kojekakve druge laži, ne znam što će još izmisliti. Čuo sam da sam židovskog podrijetla, a ja sam pronašao, znao sam za svoje pretke u zagorju prije tamo 350 godina, i rekao sam, možda bi bilo dobro da imam nešto od toga, valjda bi bio bogatiji, možda ne bi bio postao komunist. Onda, kad nije to dosta, onda mi pronalaze u supruzi čas Židovku, čas Srпкиnju. Na moju sreću, ni jedno ni drugo nikad nije bila, kao što mnogima takve jesu. I tako dalje i tako dalje šire laži...¹⁰³

Miroslav Tuđman tvrdi da se kontekst izgovorene rečenice odnosio na kontekst vremena, društva i politike u kojoj je F. Tuđman gradio karijeru, budući da

¹⁰⁰ Pismo veleposlanika Ruske Federacije u Republici Hrvatskoj Leonida Keresteđijanca predsjedniku dr. Franji Tuđmanu, 24. travnja 1995., u: Miroslav Tuđman, ur., *Tuđmanov arhiv. Korrespondencija predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana od 1990. do 1999. godine*, četvrta knjiga: *Godine pobjede: 1994. i 1995.* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Hrvatski institut za povijest, 2015), 311; Ivica Radoš, *Tuđman izbliza. Svjedočenja suradnika i protivnika* (Zagreb: Profil International, 2005), 46.

¹⁰¹ I. Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 761; Ivo Goldstein, *Dvadeset godina samostalne Hrvatske* (Zagreb: Novi Liber, 2010), 222.

¹⁰² Drago Hedl, "Mesija iskrvljenog osmijeha", *Feral Tribune* (Split), 5. 2. 1996., 38-39. Kod Silber i Littlea, odakle je Hedl preuzeo izjavu, stoji: "Bogu hvala, moja žena nije ni Židovka ni Srпкиnja!" (Laura Silber, Allan Little, *Smrt Jugoslavije*, prev. Anka Katušić-Balen /Opatija: "Otokar Keršovani", 1996/, 75).

¹⁰³ Miroslav Tuđman, *Programiranje istine. Rasprava o preraspodjelama društvenih zaliha znanja* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2012), 92. Njegovu interpretaciju podržava povjesničar Ante Nazor: "Laž je da je Tuđman 'izbacio' Srbe iz Ustava", pristup ostvaren 22. 3. 2014., <http://www.dnevno.hr/kolumne/ante-nazor/76778-laz-je-da-tudman-izbacio-srbe-iz-ustava.html>.

se u komunističkom sustavu lakše napredovalo ako bi se iskazalo anacionalno i areligiozno opredjeljenje vjenčanjem s osobom druge nacionalnosti ili vjeroispovijedi, što s Tuđmanom nije bio slučaj.¹⁰⁴ U osvrtu na tu izjavu Tuđman je za francuski *Le Figaro* 1992. izjavio: “Ova je rečenica bila izvučena iz svog konteksta. To su gluposti. Židove prijatelje koje sam imao, imam još uvijek.”¹⁰⁵

Ivo Goldstein smatra da su Tuđmanove izjave bitno utjecale na izgradnju identiteta nove države, pri čemu upućuje na preimenovanje nekih državnih institucija, poput uvođenja naziva Hrvatski državni sabor, koji je Hrvatski sabor nosio u vrijeme NDH, na vojno nazivlje te uvođenje kune, kako se valuta zvala i u vrijeme NDH.¹⁰⁶ Smatra da je na taj način Tuđman održavao kontinuitet između NDH i Republike Hrvatske. Neke političare u hrvatskoj vlasti naziva “ustašonostalgicarima” i za njih tvrdi da im je “puna rehabilitacija NDH prvenstveni cilj” te da su ustaše smatrali pravednim borcima za Hrvatsku koji nisu bili antisemiti i koji nisu počinili genocid nad Židovima.¹⁰⁷

U svojim izjavama i govorima i neki su se drugi političari doticali NDH. Jedan od njih je i disident i žrtva komunističkoga režima Marko Veselica. Otprilike godinu dana nakon Tuđmanove izjave o NDH Veselica je, govoreći o NDH, izjavio da su u tom trenutku Hrvati željeli ostvariti neovisnu i samostalnu državu, međutim HDS “se ne želi identificirati ni sa jednim konkretnim režimom”.¹⁰⁸ Njegova je pak izjava prošla bez negativnih reakcija. O NDH je javno govorio prvi hrvatski premijer i posljednji predsjednik Predsjedništva Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1991. Stipe Mesić. Prilikom proslave Dana državnosti u Australiji 30. svibnja 1992. izjavio je:

Mi smo stvorili državu nakon devet stotina godina, ali nisu tih devet stotina godina Hrvati mirovali. Uporni su uvijek bili za hrvatsku stvar i hrvatsku državu. Pa i u Drugom svjetskom ratu Hrvati su dva puta pobijedili i to moramo reći svima. I našim prijateljima i našim neprijateljima. Hrvati su pobijedili i '41. godine kad su 10. travnja proglasili hrvatsku državu. Jer Hrvati nisu tu državu proglasili zato što su fašisti, nego zato što su imali prirodno i povijesno pravo na državu. Ali, rezultati Drugog svjetskog rata su poznati. Ali poznato je i to da su Hrvati i drugi puta pobijedili u tom ratu jer su se našli zajedno sa Saveznicima za pobjedničkim stolom. I onima koji smatraju Hrvate da su bili s druge strane, koji žele pridobiti te saveznike i blatiti hrvatsko djelo, moramo im reći, Hrvati su bili za hrvatsku državu, a Hrvati nisu ratovali ni za bijele, ni za crvene barjake. Hrvati su ratovali samo za crven bijeli plavi barjak.¹⁰⁹

¹⁰⁴ M. Tuđman, *Programiranje istine*, 92-93. O ovoj Tuđmanovoj izjavi i tematici vezanoj uz izjavu i navedenu interpretaciju potrebno je provesti daljnja istraživanja.

¹⁰⁵ F. Tuđman, *Hrvatska riječ svijetu*, 227.

¹⁰⁶ I. Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 778; I. Goldstein, Hutinec, “Neki aspekti revizionizma”, 196.

¹⁰⁷ I. Goldstein, “O antifašizmu jučer, danas, sutra”, 287.

¹⁰⁸ Tomislav Tardelli, “HDZ koči hrvatski narod” (Intervju s Markom Veselicom), *Slobodni tjednik* (Zagreb), 4. 5. 1991., 10-11.

¹⁰⁹ “Extract from speech by Stjepan Mesić in Sydney Australia 30th May 1992”, pristup ostvaren 4. 8. 2014. <https://www.youtube.com/watch?v=x8JFNhYl09Y>.

Drugom se prilikom, uz ponavljanje o dvostrukoj pobjedi Hrvata u Drugom svjetskom ratu, Mesić osvrnuo na očekivanja odlaska hrvatske vlasti u Jasenovac i isprike za ustaška zlodjela ustvrdivši da “mi nemamo razloga se nikome ispričavati” i “nemamo pred kim šta klečati”.¹¹⁰ Nakon što je 2000. postao predsjednik Republike Hrvatske, u više se navrata osvrnuo na svoje kontroverzne izjave, no sadržaj njegovih isprika varirao je od tvrdnji da se radilo o taktičkim potezima, odnosno da je govorio ono što je publika željela čuti, do tvrdnji da je i sam bio zaveden atmosferom u kojoj se pozitivno gledalo na NDH.¹¹¹ Mesićeve izjave o NDH iz 1990-ih ostale su u sjeni onih Tuđmanovih. U historiografskim i publicističkim radovima uglavnom ih se zaobilazi. Iz Tuđmanove, Veselićine i Mesićeve izjave može se zaključiti da je postojala težnja odvajanja NDH, odnosno onoga što se smatralo težnjom za stvaranjem hrvatske države, od ustaškoga režima, no to je nosilo mogućnost proizvoljnoga interpretiranja navedenih izjava i posljedica do kojih je i došlo.

Neki su političari, poput Dobroslava Parage, veličali NDH i Pavelića. Paraga, predsjednik Hrvatske stranke prava (HSP) obnovljene 25. veljače 1990.¹¹², Pavelića smatra obnoviteljem hrvatske države.¹¹³ Ustaški režim ne smatra ni nacističkim ni fašističkim i unatoč tome što su “pod pritiskom Njemačke bili napisani neki ljudi zakoni”, tvrdi da “ništa od toga nije bilo primjenjivano u Hrvatskoj”.¹¹⁴ Prvi Opći sabor HSP-a usvojio je deklaraciju o nepriznavanju bilo kakve Jugoslavije i uputio Saboru zahtjev da “odmah proglasi Nezavisnu Državu Hrvatsku”, a tražilo se i proglašenje 10. travnja hrvatskim državnim blagdanom.¹¹⁵ Prema medijskim izvještajima, na prosvjednom zboru HSP-a “Za domovinu spremni”, koji je u rujnu 1991. održan na Trgu bana Jelačića, bilo je i ustaške ikonografije.¹¹⁶

¹¹⁰ “Stipe Mesić, predsjednik republike [sic] Hrvatske, veliča ustase i proglašenje ustaske tvorevine 10. aprila 1941. godine”, pristup ostvaren 4. 8. 2014., <https://www.youtube.com/watch?v=jLaIDT8FZHw>.

¹¹¹ Z. A. / I. K., “Mesić pred akademikima: Moj govor bio je verbalna akrobatika; govorio sam ono što su htjeli čuti”, Index, 15. 12. 2006., pristup ostvaren 25. 2. 2016., <http://www.index.hr/vijesti/clanak/mesic-pred-akademicima-moj-govor-bio-je-verbalna-akrobatika-govorilo-sam-ono-sto-su-htjeli-čiti/334994.aspx>; “Mesić: I ja sam bio zaveden falsificiranom veličinom NDH”, *Jutarnji list* (Zagreb), on-line izdanje, 13. 2. 2010., pristup ostvaren 25. 2. 2016., <http://www.jutarnji.hr/stjepan-mesic--i-ja-sam-bio-zaveden-kritvorinama-o-ndh/559606/>; Hina, “Mesić: Moje izjave iz 90-ih o NDH i ustaštvu ‘pogrešni i promašeni taktički ustupci’”, *Večernji list*, on-line izdanje, 13. 2. 2016., pristup ostvaren 25. 2. 2016., <http://www.vecernji.hr/hrvatska/mesic-moje-izjave-iz-90-ih-o-ndh-i-ustastvu-pogresni-i-promaseni-takticki-ustupci-1059895>.

¹¹² S obzirom na kasnu uspostavu, stranka nije mogla sudjelovati na prvim parlamentarnim izborima (Goran Ante Blažeković, “Hrvatska stranka prava 1990. godine: obnova, djelovanje, uzroci raskola”, u: *Pravaška misao i politika. Zbornik radova*, ur. Jasna Turkalj / Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2007/, 307).

¹¹³ Đurđica Klancir, “Što zapravo hoće HOS”, *Globus* (Zagreb), 4. 10. 1991., 12.

¹¹⁴ Dubravko Grakalić, “Sprečavamo libanonzaciju”, *Nedjeljna Dalmacija* (Split), 3. 10. 1991., 20-21.

¹¹⁵ Ivo Jolić, “Trijumf nacionalne svijesti i državotvornosti”, *Hrvatsko pravo* (Zagreb), travanj-svibanj 1991., 3-4, pristup ostvaren 10. 5. 2013., <http://www.scribd.com/doc/131334841/Hrvatsko-pravo-glasilo-HSP-a-br-4-5-1991>.

¹¹⁶ Z. Batušić, “Hrvatska peta kolona”, *Danas* (Zagreb), 17. 9. 1991., 23-25.

U lipnju 1991. HSP je ustrojio stranačke vojne postrojbe koje su nosile naziv Hrvatske obrambene snage (HOS). Kratica HOS bila je jednaka kratici vojnih snaga NDH, čiji je službeni naziv od 1944. bio Hrvatske oružane snage.¹¹⁷ To je štetilo ugledu Hrvatske u svijetu, potkrepljujući tvrdnje o obnovi ustaštva u Hrvatskoj. Nakon povratka iz Haaga u listopadu 1991. Tuđman je izjavio da se jedina zamjerka međunarodne zajednice Hrvatskoj odnosi na HOS: "Prigovarali su mi u Haagu da u Hrvatskoj imamo vojne formacije koje nose obilježja iz prošlog rata i nad njima nemamo kontrolu. Uvjerio sam ih da ćemo te formacije uključiti u Hrvatsku vojsku, a ako to odbiju, da ćemo ih razoružati."¹¹⁸ Istoga je mjeseca Tuđman potpisao zapovijed kojom se zabranjuje politička djelatnost u vojsci.¹¹⁹ U intervjuu za *Le Figaro* 1992. Tuđman je pokazao da o Paragi ima negativno mišljenje izjavivši da je pokušao "uskrnuti kriptofašističke tendencije".¹²⁰ Premda je HSP pokušao rehabilitirati određene aspekte NDH, nije zabilježeno njihovo javno iskazivanje antisemitskih osjećaja.¹²¹

Zagovaratelji teze o nekim elementima obnove NDH u Republici Hrvatskoj najčešće spominju oštećivanje, rušenje i uklanjanje antifašističkih spomenika poginulim sudionicima NOB-a i žrtvama ustaškoga režima¹²² te preimenovanja ulica.¹²³ Takve događaje smatraju izravnom posljedicom Tuđmanovih izjava. Politolog Tihomir Cipek smatra pak da Tuđman nije podržavao ustaštvo i da su iskrivljene interpretacije njegovih izjava doprinijele takvim događajima. Naglašava i važnost povijesnoga konteksta. Nakon sloma komunizma partizanska se borba poistovjećivala s komunističkim režimom, a poslije i s agresijom Srbije, pa su se nagomilane frustracije iskaljivale na spomenicima.¹²⁴ Veličanje ustaških ličnosti i pjevanje ustaških pjesama određene su skupine držale isticanjem "pravoga hrvatstva" nasuprot komunizmu, koji su povezivali sa srpstvom.

¹¹⁷ Unutar HOS-a ustrojena je izvidničko-diverzantska jedinica "Crna legija" u sastavu 9. bojne "Rafael Vitez Boban" iz Splita (Vedran Matošić, "Samo domovina", *Nedjeljna Dalmacija*, 28. 11. 1991., 6).

¹¹⁸ D. Butković, "Paraga je dobar dečko", *Slobodni tjednik*, 31. 10. 1991., 29.

¹¹⁹ Franjo Gregurić, *Vlada demokratskog jedinstva Hrvatske 1991. – 1992.* (Zagreb: Naklada Zadro, 1998), 193. Paraga je uhićen sljedećega mjeseca pod optužbom da je planirao državni udar. Iako nije bilo čvrstih dokaza za to, on je svojom žestokom i ratobornom retorikom u kojoj je najavljivao pohod na Banske dvore hrvatskoj vlasti dao razloga za strah. Razloge Paragina zatvaranja možemo tražiti i u njegovoj težnji rehabilitacije NDH.

¹²⁰ F. Tuđman, *Hrvatska riječ svijetu*, 227.

¹²¹ Na parlamentarnim izborima u kolovozu 1992. u Sabor je ušlo pet zastupnika HSP-a, vidi: Barbara Mašić, "Stranačka struktura Hrvatskog sabora 1990. – 2010.", *Pravnik* 44 (2010), br. 89: 71. Taj relativni uspjeh možemo potražiti u uspjesima stranačkih postrojbi na ratištu, ali HSP nikada nakon toga nije postao snažna politička opcija.

¹²² I. Goldstein, Hutinec, "Neki aspekti revizionizma", 196; I. Goldstein, S. Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg*, 259; I. Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 778; I. Goldstein, "Srpsko-hrvatsko pomirenje", 129.

¹²³ O tome vidi više u: Pavlaković, "Sukob, komemoracije", 215-238; I. Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945.*, 393; I. Goldstein, S. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 609.

¹²⁴ Cipek, "Politike povijesti", 20; Tihomir Cipek, "Sjećanje na 1945.: Čuvanje i brisanje: O snazi obiteljskih narativa", u: *Kultura sjećanja 1945.*, 159.

4.3. Tuđman i međunarodne židovske organizacije

Rehabilitacija NDH u svijetu se uglavnom povezivala s Tuđmanom, njegovom knjigom i izjavama. Uz postojeće izjave koje su se interpretirale izvan konteksta, pripisivale su mu se i one koje nikada nije izgovorio. Tako je američki povjesničar John Lampe na simpoziju koji je organizirala židovska organizacija B'nai B'rith Tuđmana proglasio antisemitom navodeći njegovu izmišljenu izjavu: "Nemam ništa protiv Srba, ali ne volim Židove!"¹²⁵ Takvim se metodama služila srbijanska propaganda, koja je početkom 1990-ih lansirala dezinformacije o hrvatskoj vlasti i ratu u Hrvatskoj želeći demokratsku hrvatsku državu prikazati kao nasljednicu NDH, a hrvatsku vlast kao ustašku. Neki su Tuđmana eksplicitno povezivali s nacistima. Na temelju jedne beogradske brošure u utjecajnom listu *The Jerusalem Post* objavljen je naslov koji se odnosio na Tuđmana, a glasio je: "Goebbels živi u Zagrebu."¹²⁶

Neformalni ali dobro organizirani srpski lobi djelovao je u Izraelu. Pod pokroviteljstvom srbijanske vlasti 1987. formirano je Društvo srpsko-jevrejskoga prijateljstva u Beogradu, čiji su članovi od lipnja 1990. u nekoliko navrata posjetili Izrael.¹²⁷ Srpski lobi uspio je stvoriti paralelu između Židova i Srba kao naroda nad kojima su Hrvati proveli genocid i koji su opet u opasnosti od Hrvata.¹²⁸ Jedan od reprezentativnih primjera svakako je predavanje članice Društva dr. Klare Mandić, srbijanske Židovke, koja je na predavanju židovskoj studentskoj organizaciji Hillel House na Sveučilištu George Washington u Washingtonu 20. veljače 1992. izvijestila američki tisak da su "hrvatski ekstremisti" u rujnu 1991. ubili Ankicu Konjuh, staricu židovskoga podrijetla. To je iznijela kao dokaz antisemitizma u Hrvatskoj, nakon čega je upitala: "Tko će među nama biti sljedeći?"¹²⁹ Ispostavilo se međutim da Ankica Konjuh nije bila Židovka niti su je ubili Hrvati. Radilo se naime o starici hrvatske nacionalnosti, jednom od 240 civila koje su likvidirale srpske vojne snage nakon zauzimanja Petrinje 21. rujna 1991., o čemu svjedoče civili iz Petrinje.¹³⁰ Zbog iznošenja takvih dezinformacija Savez židovskih općina Jugoslavije pozvao je Klaru Mandić na odgovornost.¹³¹

¹²⁵ Mate Meštrović, *U vrtlogu hrvatske politike. Kazivanja Peri Zlataru* (Zagreb: Golden marketing, 2003), 282.

¹²⁶ Radoš, *Tuđman izbliza*, 144.

¹²⁷ Philip J. Cohen, *Tajni rat Srbije. Propaganda i manipuliranje poviješću*, prev. Ana Rudelić (Zagreb: Ceres, 1997), 173-174.

¹²⁸ Philip J. Cohen, "Serbian Anti-Semitism and Exploitation of the Holocaust as Propaganda", pristup ostvaren 4. 4. 2014., <http://www.slobodanpralj.com/MATERIJALI/RATNI%20DOKUMENTI/RATNA%20HUMANITARNA%20DJELATNOST/34.pdf>.

¹²⁹ Isto; Cohen, *Tajni rat Srbije*, 185.

¹³⁰ Ivan Horvatić, Vladimir Krpan, ur., *Petrinjski žrtvoslovni leksikon Domovinskog rata* (Petrinja: Udruga djece poginulih i nestalih hrvatskih branitelja podružnica Sisačko-moslavačka županija; Udruga dragovoljaca i veterana Domovinskog rata Republike Hrvatske – ogranak Petrinja; Udruga roditelja poginulih i nestalih branitelja Domovinskog rata – Petrinja; Udruga udovica hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata Republike Hrvatske – Udruga Petrinja; Udruga HVIDR-a Grada Petrinje; Matica Hrvatska u Petrinji, 2013), 210; Cohen, *Tajni rat Srbije*, 185, 270-271.

¹³¹ Cohen, "Serbian Anti-Semitism".

Negativno stajalište prema Tuđmanu imale su i vodeće svjetske židovske zajednice. To je imalo negativne posljedice za ugled Hrvatske, koju se povezivalo s NDH. Tuđman je u siječnju 1992. uputio pismo Edgaru Bronfmanu, predsjedniku Svjetskoga židovskog kongresa smještenog u New Yorku, u kojem je zatražio “pomoć i potporu” Svjetskoga židovskog kongresa za međunarodno priznanje Hrvatske povlačeći paralelu između povijesti hrvatskoga i židovskoga naroda u naporima za ostvarenje vlastite nacionalne države. Tuđman se pritom osvrnuo i na ulogu antifašističkoga pokreta u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu kao i na pomaganje hrvatskih građana i Katoličke crkve u Hrvatskoj u spašavanju Židova. Napomenuo je i da se sam posvetio “istraživanju užasa zlosilja, što su u recentnoj povijesti činjeni i židovskom narodu”, međutim neki dijelovi njegove knjige *Bespuća* “zlonamjerno su tumačeni kao povijesni revizionizam ili pak kao antisemitizam. Kao bivši antifašistički borac i uvjereni demokrat, odbijam svaku takvu namjeru”.¹³² Negativan stav prema Tuđmanu posebno je došao do izražaja prilikom otvaranja Američkoga memorijalnog muzeja holokausta u Washingtonu u travnju 1993. godine. Na vijest o službenom pozivu Tuđmanu na otvorenje¹³³ zabilježena je oštra reakcija nobelovca koji je preživio holokaust Elieja Wiesela, koji je izjavio da bi dolazak Tuđmana na otvorenje i njegova nazočnost među onima koji su preživjeli holokaust bili sramotni.¹³⁴ Tadašnja savjetnica pri Hrvatskom veleposlanstvu u SAD-u Julienne Eden Bušić tvrdi da je Tuđman stigao u SAD u atmosferi u kojoj “Amerikanci nisu imali pojma kome vjerovati, svi su bili temeljito zbunjeni”.¹³⁵

Prema nekim tvrdnjama, pripadnici srpskoga lobija izvadili su citate koje je Tuđman naveo u *Bespućima* iz konteksta i poslali na brojne diplomatske adrese.¹³⁶ To je rezultiralo jačanjem negativnoga stava prema Tuđmanu i još dubljim nepoznavanjem njegovih stavova i odnosa prema Židovima, jer su temeljili svoje stavove na istrgnutim ulomcima a da knjigu nisu ni pročitali.¹³⁷ Shvaćajući posljedice koje su proizišle objavljivanjem njegove knjige, Tuđman se 14. veljače 1994. u pismu ispričao Kentu Schineru, predsjedniku organizacije B'nai B'rith, te najavio novo izdanje knjige, u kojem je izostavio

¹³² Pismo predsjednika RH dr. Franje Tuđmana Edgaru Bronfmanu, predsjedniku Svjetskog židovskog kongresa, 8. siječnja 1992. (hrv./engl.), u: Miroslav Tuđman, ur., *Tuđmanov arhiv. Korespondencija predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana od 1990. do 1999. godine*, druga knjiga: *Godina priznanja: 1992.* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Hrvatski institut za povijest, 2015), 111-116.

¹³³ Pismo predsjednika RH dr. Franje Tuđmana predsjedniku “US Holocaust Memorial Council” Harveyu M. Meyerhoffu, 3. travnja 1993. (engl.), u: Miroslav Tuđman, ur., *Tuđmanov arhiv. Korespondencija predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana od 1990. do 1999. godine*, treća knjiga: *Godina sukoba: 1993.* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Hrvatski institut za povijest, 2015), 130.

¹³⁴ Susan Birnbaum, “Holocaust Museum is under Fire for Inviting Croatian President”, *JTA Daily News Bulletin*, 22. 4. 1993., 1, pristup ostvaren 2. 7. 2014., http://pdfs.jta.org/1993/1993-04-22_074.pdf.

¹³⁵ Radoš, *Tuđman izbliza*, 144.

¹³⁶ *Isto*, 143, 145-146.

¹³⁷ *Isto*, 146.

kontroverzne citate.¹³⁸ Novo izdanje *Bespuća* bez spornih citata izišlo je 1996., a Tuđman ga je poslao predsjedatelju Vijeća sjećanja na holokaust SAD-a Milesu Lermanu.¹³⁹ Tuđman se i prilikom predaje Ordena kneza Trpimira Branku Lustigu, hrvatskom redatelju židovskoga podrijetla koji je preživio holokaust, ispričao njemu i “svima pripadnicima židovske zajednice zbog onih koji su u NDH sudjelovali u provedbi holokausta i naci-fašističkih rasističkih zakona”.¹⁴⁰ Julienne Eden Bušić tvrdi da je s Tuđmanovom suglasnošću Hrvatska 1995. postala prva postkomunistička zemlja koja je s Muzejom holokausta potpisala ugovor o otvaranju arhivske građe iz Drugoga svjetskog rata i donirala knjige i dokumente o toj tematici, što je svečano uručeno Muzeju.¹⁴¹

Sporna je bila i Tuđmanova ideja o preuređenju Memorijalnoga područja Jasenovac u spomen-područje hrvatskih ratnih žrtava, o čemu je govorio na II. Općem saboru HDZ-a 15. i 16. listopada 1993. godine.¹⁴² Polovinom siječnja 1996., prilikom izvještaja o stanju hrvatske države i nacije u 1995., Tuđman je ponovno iznio tu ideju. Uz postojeća spomenička obilježja žrtava fašizma, spomenik bi dobile i žrtve komunizma “prenošenjem posmrtnih ostataka i kostiju iz otkrivenih jama” i posebno sve žrtve Domovinskoga rata, “tako da se za svakog poginulog za slobodnu Hrvatsku postavi spomen-kamen (ili križ) s imenom”. Tuđman je smatrao da bi se na taj način odalo poštovanje “svim žrtvama, i na njihovu primjeru osvjedočena pomirba i istina o svim žrtvama na putu do samostalne i suverene hrvatske države”.¹⁴³ Ta njegova ideja kao simboličan potez politike nacionalnoga pomirenja izazvala je negativne reakcije S. Goldsteina, čiji je znatan dio šire obitelji, rođaka i svojte stradao u Jasenovcu, koji mu je u otvorenom pismu zaprijetio pokretanjem sudskoga postupka ako ne odustane od te nakane.¹⁴⁴ Oštro su reagirali predsjedatelj Vijeća sje-

¹³⁸ *Isto*, 145.

¹³⁹ Pismo predsjednika dr. Franje Tuđmana, 18. ožujka 1997. predsjedatelju Vijeća sjećanja na Holokaust Sjedinjenih Američkih Država Milesu Lermanu (engl.), u: Miroslav Tuđman, ur., *Tuđmanov arhiv. Korespondencija predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana od 1990. do 1999. godine*, peta knjiga: *Godine povratka: 1996. i 1997.* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Hrvatski institut zapovijest, 2015), 368-370.

¹⁴⁰ Govor predsjednika dr. Franje Tuđmana prilikom dodjele odlikovanja Ordena kneza Trpimira Branku Lustigu, 28. ožujka 1994., u: M. Tuđman, *Tuđmanov arhiv*, četvrta knjiga, 109-110.

¹⁴¹ Radoš, *Tuđman izbliza*, 147.

¹⁴² Goranka Jureško, “HDZ ostaje pokretač hrvatskog preporoda”, *Vjesnik*, 16. 10. 1993., 2-3. Na to je reagirala i Koordinacija židovskih općina u Hrvatskoj. Vidi: Drago Kučinić, “Jasenovac – spomen-obilježje žrtvama političkoga nasilja”, *Vjesnik*, 24. 11. 1993., 28; “Tko o čemu – Tuđman o Jasenovcu”, *Feral Tribune*, 22. 1. 1996., 14.

¹⁴³ Izvješće Predsjednika Republike Hrvatske Dr. Franje Tuđmana o stanju hrvatske države i nacije u 1995. godini (na zajedničkoj sjednici oba doma hrvatskog Sabora, 15. siječnja 1996.), 42, pristup ostvaren 25. 2. 2016., <http://static1.squarespace.com/static/50a667d9e4b02ac9585b28e4/t/52d525ece4b02a4ced959bfa/1389700588140/Izvjesce+o+stanju+drzave+i+nacije+1995.pdf>; Olga Ramljak, Josip Šmidt, Slavica Lukić, Silva Pavić-Stazić, “Godina povijesnih hrvatskih pobjeda”, *Slobodna Dalmacija*, 16. 1. 1996., 2-4.

¹⁴⁴ Slavko Goldstein, “Otvoreno pismo predsjedniku Tuđmanu”, *Feral Tribune*, 5. 2. 1996., 4.

ćanja na holokaust SAD-a¹⁴⁵, američki državni tajnik Warren Christopher¹⁴⁶, ravnatelj Memorijalnoga muzeja holokausta u Washingtonu Walter Reich¹⁴⁷, pedeset i dva kongresnika SAD-a¹⁴⁸, predsjednik židovske organizacije B'nai B'rith Tommy Baer¹⁴⁹, Savez antifašističkih boraca Hrvatske¹⁵⁰ i neki hrvatski mediji¹⁵¹. U javnosti se počelo govoriti o “miješanju kostiju”, što se očito doslovno shvatilo. Tuđman je u intervjuu u drugoj polovini travnja objasnio da “ako želimo pomirbu, ako smo s njom došli do hrvatske slobode i demokracije, onda upravo moramo i na mjestu Jasenovca, ne da bismo – kako je naglasio – izmiješali kosti žrtava fašizma i komunizma, negoli da bismo upravo utvrdili koliko je ljudi stradalo kao žrtve NDH, fašizma, rasnih zakona, a koliko kao žrtve komunizma, i da bismo iz jama, koje imamo, prenijeli kosti na to mjesto”.¹⁵² Naime, radilo bi se o tri odvojena kompleksa posvećena Židovima stradalim u ustaškom režimu, Hrvatima stradalim u komunističkom režimu od 1945. do 1948. te hrvatskim braniteljima stradalim u Domovinskom ratu. Izgradnja kompleksa poginulim braniteljima podsjećala bi na Nacionalno groblje Arlington u SAD-u, a unutar kompleksa posvećenog Židovima Tuđman je namjeravao podići “malu sinagogu ili manju vjersku znamenitost”. Iz Ureda Predsjednika odlučno je opovrgnuta bilo kakva ideja o “miješanju kostiju”.¹⁵³ U povodu objavljivanja Tuđmanova prijedloga oglasila se i Hrvatska biskupska konferencija, koja je izrazila razumijevanje za Tuđmanovu zamisao, ali upozorila na to da će neki u tome vidjeti “namjeru da se relativizira značenje žrtava Jasenovca i time da se umanjí krivnja za jasenovački logor” i da će to “poslužiti određenim krugovima da, udruženim snagama propagandnih centara, što više naškode ugledu Hrvatske i da nastave dograđivati optužnicu u svrhu kolek-

¹⁴⁵ Pismo predsjedatelja Vijeća sjećanja na Holokaust Sjedinjenih Američkih Država Milesa Lermana predsjedniku dr. Franji Tuđmanu, 18. ožujka 1996., u: M. Tuđman, *Tuđmanov arhiv*, peta knjiga, 109-110.

¹⁴⁶ “Christopher o Jasenovcu”, *Feral Tribune*, 1. 4. 1996., 3.

¹⁴⁷ Walter Reich, “Zaustavite Tuđmana”, *Feral Tribune*, 6. 5. 1996., 13. *Feral* je preuzeo tekst Waltera Reicha iz *Wall Street Journala*.

¹⁴⁸ Pismo Ureda predsjednika Republike Hrvatske američkom kongresniku Patricku Kennedyju, 7. svibnja 1996. (engl.), u: M. Tuđman, *Tuđmanov arhiv*, peta knjiga, 148-151.

¹⁴⁹ Pismo međunarodnog predsjednika židovske organizacije B'nai B'rith Tommyja Baera predsjedniku dr. Franji Tuđmanu, 14. svibnja 1996. (engl.), u: M. Tuđman, *Tuđmanov arhiv*, peta knjiga, 161.

¹⁵⁰ Zlatko Šimić, “Jasenovac na raskrižju sjećanja i nadanja”, *Vjesnik*, 24. 4. 1996., 3.

¹⁵¹ Marinko Čulić, “Kosti u mikseru”, *Feral Tribune*, 29. 4. 1996., 4-6.

¹⁵² Pritom se pozvao na primjer iz Američkoga građanskog rata u kojem su nakon bitke kod Gettysburga američki vojnici koji su se borili na suprotnim stranama pokopani u istu grobnicu, kao što je bio slučaj i sa španjolskim vojnicima nakon Španjolskoga građanskog rata, što je inicirao španjolski diktator Francisco Franco. Tuđmanu se posebno zamjeralo referiranje na Franca (Hina, “Politika pomirbe preduvjet je svih naših pobjeda”, *Novi list /Rijeka/*, 23. 4. 1996., 19-23).

¹⁵³ Pismo Ureda predsjednika Republike Hrvatske predsjedatelju Vijeća sjećanja na Holokaust Sjedinjenih Američkih Država Milesu Lermanu, 6. svibnja 1996. (engl.), u: M. Tuđman, *Tuđmanov arhiv*, peta knjiga, 143-145; Pismo Ureda predsjednika Republike Hrvatske američkom kongresniku Patricku Kennedyju, 7. svibnja 1996. (engl.), u: *Isto*, 148-151.

tivne kulpabilizacije svih nas”¹⁵⁴ Tuđman je naposljetku odustao od te ideje.¹⁵⁵ Tadašnji ministar vanjskih poslova Mate Granić tvrdi da je Tuđman to učinio jer nije htio narušiti hrvatsko-američke odnose.¹⁵⁶

4.4. Položaj židovske zajednice u Hrvatskoj 1990-ih. Hrvatska i Izrael

Stavove Tuđmana i hrvatske vlasti 1990-ih prema židovskom narodu i židovskoj kulturi ipak najvjernije predočuje njihov odnos prema židovskoj zajednici u Hrvatskoj i prema nekim istaknutim i medijski eksponiranim Židovima. Položaj židovske zajednice u mladoj hrvatskoj državi u prvom se redu ogleda u kontekstu promjene državnoga poretka. Uspostavom demokracije i s osjetnim slobodama, u ovom slučaju izražavanja vlastite nacionalne i religijske pripadnosti, počelo je novo i povoljnije razdoblje za židovsku zajednicu u Hrvatskoj. Došlo je do jačanja židovskoga identiteta i čvršćega povezivanja Židova sa ŽOZ-om, koji je osamostaljenjem Hrvatske dobio mogućnost izravne suradnje s međunarodnim židovskim organizacijama, a ne kao do tada posredno preko Saveza jevrejskih opština u Beogradu.¹⁵⁷

U jeku agresije na Hrvatsku 19. kolovoza 1991. znatnu štetu od eksplozije pretrpjeli su zgrada ŽOZ-a, židovsko Kulturno društvo “Miroslav Šalom Freiburger” i treće židovsko groblje na Mirogoju.¹⁵⁸ Postoje indicije da je to bila akcija Službe državne sigurnosti kao dio specijalnoga rata protiv Hrvatske.¹⁵⁹ Hrvatska je vlast oštro osudila teroristički čin čiji je cilj bio pogoršati odnose hrvatske vlasti i židovske zajednice u Hrvatskoj i prikazati hrvatsku vlast kao antisemitsku. Hrvatski tisak opširno je izvješćivao o tom događaju, prenoseći riječi osude hrvatske vlade i političkih stranaka za počinitelje toga terorističkog čina i izraze suosjećanja s pripadnicima židovske zajednice.¹⁶⁰ Na poziv HDS-a, na Trgu bana Jelačića 20. kolovoza okupili su se brojni građani, intelektualci i predstavnici vlasti na prosvjednom skupu u znak solidarnosti i potpore pripadnicima ŽOZ-a i Židovima u Hrvatskoj.¹⁶¹ Istoga je dana kolona

¹⁵⁴ Pismo zagrebačkog nadbiskupa i predsjednika Hrvatske biskupske konferencije kardinala Franje Kuharića predsjedniku dr. Franji Tuđmanu, 25. svibnja 1996., u: M. Tuđman, *Tuđmanov arhiv*, peta knjiga, 168-169.

¹⁵⁵ Pismo predsjednika međuparlamentarnog vijeća protiv antisemitizma Grenvilla Jannera predsjedniku dr. Franji Tuđmanu (engl.), u: M. Tuđman, *Tuđmanov arhiv*, peta knjiga, 184.

¹⁵⁶ Mate Granić, *Vanjski poslovi. Iza kulisa politike* (Zagreb: Algoritam, 2005), 144.

¹⁵⁷ S. Goldstein, “Židovska općina Zagreb”, 24.

¹⁵⁸ Ni. M., “Napad na Židovsku općinu”, *Večernji list*, 20. 8. 1991., 4.

¹⁵⁹ Cohen, *Tajni rat Srbije*, 186. Svjedočenje Mustafe Čandića: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia / Tribunal Pénal International pour l'ex Yougoslavie, Monday, 11 November 2002, pristup ostvaren 26. 2. 2016., http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/021111ED.htm.

¹⁶⁰ Hina, “Žaljenje zbog zlodjela”, *Večernji list*, 20. 8. 1991., 4; R. I., “Progledan čin”, *Večernji list*, 20. 8. 1991., 4; Priopćenje hrvatske Vlade u povodu terorističkog napada na Židovsku općinu, “Plan blokiranja demokratskih procesa”, *Večernji list*, 20. 8. 1991., 4. Tekst priopćenja vidi i u: Gregurić, *Vlada demokratskog jedinstva*, 51.

¹⁶¹ E. V. Ž., “Solidarnost sa Židovima”, *Večernji list*, 22. 8. 1991., 4.

ljudi koračala od židovskoga groblja na Mirogoju do Palmotićeve ulice, u kojoj je smješten ŽOZ.¹⁶² Slavko Goldstein tvrdi da je hrvatska vlast platila obnovu zgrade.¹⁶³

Hrvatska je vlast uvidjela ulogu i važnost židovske zajednice, koja je u kri-lu novonastale hrvatske države mogla utjecati na međunarodne židovske or-ganizacije i ublažiti negativnu percepciju o Hrvatskoj. Kako je napomenuto, Srbija je mogla računati na diplomatsku mrežu bivše Jugoslavije, a Hrvatskoj je, suočenoj s agresijom nadmoćne Jugoslavenske narodne armije i srpskih po-bunjenika, bilo potrebno što skorije međunarodno priznanje. Prema riječima tadašnjega potpredsjednika Vlade Zdravka Tomca, među osnovne odredni-ce hrvatske vanjske politike spadalo je angažirati “židovski lobi u svijetu”, a u tome je hrvatskoj vlasti znatnu potporu pružio upravo ŽOZ, njegov predsjed-nik do 1993. Nenad Porges, Jakov Bienenfeld i njegov otac Zlatko.¹⁶⁴ Zlatko Bi-enenfeld imao je čin general-bojnika u Hrvatskoj vojsci i bio je savjetnik hrvat-skoga ministra obrane Gojka Šuška. Poduzetnik Jakov Bienenfeld, ujedno član Vijeca ŽOZ-a, aktivno je pružao pomoć opkoljenom Dubrovniku. Tuđmana ne smatra antisemitom, štoviše spominje da mu je Tuđman 1992. predložio da se u Zagrebu ponovno izgradi sinagoga, što je ovaj odbio smatrajući da bi u razdoblju u kojem su u velikom broju rušene katoličke crkve to bilo neukusno. “Rekao sam mu, Predsjedniče, mislim da je glupo graditi sinagogu jer ne želim dizati spomenik nakon što je u Domovinskom ratu srušeno 5 000 crkava i de-set tisuća škola u Hrvatskoj.”¹⁶⁵

Židovi su se nalazili i u strukturama hrvatske vlasti 1990-ih. Slobodan Lang, liječnik židovskoga podrijetla, bio je posebni savjetnik Predsjednika Republike za humanitarna pitanja, zastupnik u Županijskom domu Sabora i veleposlanik u Ministarstvu vanjskih poslova. Poznat je i kao jedan od suor-ganizatora konvoja Libertas, humanitarne akcije kojom se probijala pomor-ska blokada i dopremala humanitarna pomoć tada opkoljenom Dubrovniku. Poduzetnik Nenad Porges, čija je obitelj stradala u holokaustu, obnašao je niz funkcija. Bio je zamjenik ministra gospodarstva, od 1993. do 1995. sa-vjetnik premijera Nikice Valentića, od 1995. do 1997. zamjenik hrvatskoga veleposlanika u SAD-u, a od 1997. do 2000. ministar gospodarstva. Porges je Svjetskom židovskom kongresu i ostalim židovskim organizacijama uputio pismo pod naslovom “Apel našoj židovskoj braći i sestrama”. U apelu je, uz ostalo, iznio da se na Hrvatsku vrši agresija, stradava civilno stanovništvo, kulturno-povijesni i sakralni spomenici, a da su i židovski spomenici ugro-ženi, što je potkrijepio sa dva primjera – postavljanje eksplozivne naprave u

¹⁶² E. V. Ž., “Ni mrtvima mir”, *Večernji list*, 22. 8. 1991., 4.

¹⁶³ S. Goldstein, “Židovska općina Zagreb”, 25.

¹⁶⁴ Zdravko Tomac, *Predsjednik. Protiv krivotvorina i zaborava* (Zagreb: Slovo M, 2004), 163.

¹⁶⁵ Tomislav Držić, “Jakov Bienenfeld: O Židovima i hrvatskom ‘istočnom’ grijehu”, *Hrvatski tjednik* (Zadar), 4. 3. 2012., pristup ostvaren 17. 7. 2014., <http://www.hkv.hr/hrvatski-tjednik/10849-jakov-bienenfeld-hrvati-se-trebaju-prestat-i-ispriavati.html>. Tuđmanovu ideju obnavljanja sinagoge spominje i Radoš, *Tuđman izbliza*, 144.

ŽOZ-u, židovskom kulturnom društvu i na židovskom groblju na Mirogoju te oštećenje dubrovačke sinagoge. Porges se osvrnuo i na učestale prozivke o antisemitizmu u hrvatskoj vlasti, čemu je suprotstavio potporu koju je židovska zajednica dobila od hrvatske vlasti i hrvatskih građana nakon terorističkoga napada, ističući ravnopravnost židovske zajednice u Hrvatskoj u nacionalnom i vjerskom smislu, tvrdeći da se Vlada Republike Hrvatske javno odrekla svih neofašističkih ideologija te je “odlučna poduzeti sve potrebne legalne korake kako bi spriječila širenje takvih opasnosti”.¹⁶⁶ U Ministarstvu vanjskih poslova djelovao je Mihael (Mišo) Montiljo, koji je iza sebe imao partizansku borbu i tridesetogodišnje iskustvo u vladi SR Hrvatske, a koji je na poticaj ministra vanjskih poslova Davorina Rudolfa sredinom 1991. otišao u Izrael. Ondje je 1994. osnovao Hrvatsko-izraelsko društvo radi promicanja suradnje Hrvatske i Izraela.¹⁶⁷ Davor Štern, još jedan istaknuti poduzetnik i “polužidov”,¹⁶⁸ poznat je kao čelnik predstavništva INA-e u Sovjetskom Savezu 1980-ih. Tuđman ga je 1994. osobno pozvao da dođe u Hrvatsku, gdje je postao članom HDZ-a, najprije zamjenikom, a onda ministrom gospodarstva od 1995. do 1997. godine. Štern tvrdi da Tuđman nije bio antisemit te da je imao “veliku ljubav prema židovstvu”.¹⁶⁹ Spomenute političare novinar Ljubo R. Weiss, Židov koji je 1991. tijekom agresije na Hrvatsku emigrirao, naziva “dvorskim Židovima”. On smatra da su Tuđman i njegova politika otvorili vrata neoustaškim i neonacističkim pojavama.¹⁷⁰

Srbijanski lobi uvelike je utjecao na stajalište izraelske vlasti čak i nakon što je Država Izrael na američki poticaj priznala Hrvatsku u travnju 1992. godine. Profesor na Hebrejskom sveučilištu u Jeruzalemu Igor Primorac tvrdi da su sve izraelske vlade od početka raspada Jugoslavije bile na srpskoj strani te da je srpski lobi ondje, iako neformalan, bio dosta agresivan. Izraelci su agresiju Srbije na Hrvatsku interpretirali kao nastavak Drugoga svjetskog rata, pa sve do 1995. nisu osudili Srbiju i njezine ratne zločine.¹⁷¹ Brojni Tuđmanovi suradnici tvrde da je hrvatski predsjednik poduzimao odlučne korake da bi premostio jaz između Hrvatske i Izraela radi poboljšanja međunarodnoga položaja Hrvatske. U svibnju 1992. predsjedniku Izraela čestitao je Dan neovisnosti Izraela.¹⁷² Nadalje, Tuđman je želio da Hrvatska i Izrael uspostave diplomatske

¹⁶⁶ Nenad Porges, “Appeal to our Jewish brothers and sisters”, pristup ostvaren 17. 7. 2014., <http://www.porges.net/FamilyTreesBiographies/NenadPorges.html#a>.

¹⁶⁷ Davorin Rudolf, *Hrvatska 1991. Rat koji nismo htjeli* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1999), 84.

¹⁶⁸ Prema vlastitoj izjavi (Štern je s majčine strane Hrvat, s očeve Židov) u: Radoš, *Tuđman izbliza*, 146.

¹⁶⁹ *Isto*.

¹⁷⁰ Domagoj Margetić, “Ljubo R. Weiss: U Hrvatskoj i dalje ima antisemitizma a i straha od antisemitizma”, *SEEBiz*, pristup ostvaren 30. 7. 2014., <http://www.seebiz.eu/ljubo-r-weiss-u-hrvatskoj-i-dalje-ima-antisemitizma-a-i-straha-od-antisemitizma/ar-55494/>.

¹⁷¹ Igor Primorac, “‘Preseljenje’ i ‘etničko čišćenje’: Izrael i rat na Balkanu”, *Politička misao* 37 (2000), br. 2: 13.

¹⁷² Pismo predsjednika RH dr. Franje Tuđmana predsjedniku Države Izrael Chaimu Herzogu, 7. svibnja 1992. (engl.), u: M. Tuđman, *Tuđmanov arhiv*, druga knjiga, 297.

odnose¹⁷³ te je izrazio želju osobno se ispričati izraelskoj vladi i parlamentu za ustaške zločine i genocid nad Židovima u NDH.¹⁷⁴ Štern tvrdi da su mu u službenom posjetu Izraelu 1997. u Ministarstvu vanjskih poslova Izraela na osnovi Tuđmanovih *Bespuća*, unatoč činjenici da su sporni citati već bili izbačeni, govorili o tome da je hrvatska vlada “šovinistička i nacionalistička, a Tuđman mrzitelj Židova”. Hrvatska i Izrael ipak su se bili približili uspostavi diplomatskih odnosa. U kolovozu 1997. hrvatska i izraelska izaslanstva pregovarala su o uspostavi diplomatskih odnosa¹⁷⁵, do čega je konačno došlo u rujnu iste godine u New Yorku.¹⁷⁶ Ipak, i nakon toga otpori Tuđmanovu dolasku u Izrael bili su dosta jaki, pa je umjesto njega otišao tadašnji ministar vanjskih poslova Mate Granić.¹⁷⁷ Unatoč uspostavi diplomatskih odnosa između Hrvatske i Izraela, Tuđmanovim isprikama te izostavljanju problematičnih citata iz *Bespuća*, prilikom izvještavanja o njegovoj smrti u prosincu 1999. na jednom utjecajnom američkom portalu nazvalo ga se nacionalistom, rasistom i antisemitom.¹⁷⁸ Takvo se mišljenje u brojnim stranim i domaćim krugovima zadržalo i do danas.

Zaključak

Hrvatsku vlast 1990-ih potrebno je promatrati u okviru srednjoeuropskoga i istočnoeuropskoga prostora, čije su zemlje doživljavale slične promjene. Suočena s agresivnom srbijanskom politikom pod vodstvom Slobodana Miloševića, koja je Hrvatskoj nametnula rat, ali s mogućnošću progovaranja o do tada prešućivanim povijesnim događajima koji su se odnosili na komunističke zločine, hrvatska je vlast svoj politički diskurs upotpunjavala referencama na povijest. Određene struje nastojale su stvoriti poveznicu NDH i Republike Hrvatske. To je dolazilo do izražaja prilikom komemoracije u Bleiburgu, gdje su najglasniji bili proustaški krug hrvatske emigracije te krajnja desnica na čelu s Paragom, koji je osporavao antisemitizam i fašizam Ustaškoga pokreta i veličao Pavelića i NDH.

Hrvatska vlast na čelu s Tuđmanom isticala je pripadnost Hrvatske antifašističkoj borbi, što je ugrađeno i u hrvatski Ustav, a što je tvorilo i dio osobne Tuđmanove povijesti. Njegovu politiku nacionalnoga pomirenja, koja je dovela do jedinstva hrvatskoga naroda u obrani od agresije, neki interpretiraju

¹⁷³ Pismo predsjednika RH dr. Franje Tuđmana predsjedniku Države Izrael Ezeru Weizmanu, 21. srpnja 1993. (hrv./engl.), u: M. Tuđman, *Tuđmanov arhiv*, treća knjiga, 322-325; Pismo predsjednika dr. Franje Tuđmana predsjedniku Vlade Države Izrael Yitzhaku Rabinu, 26. kolovoza 1994., u: M. Tuđman, *Tuđmanov arhiv*, četvrta knjiga, 188.

¹⁷⁴ Pismo predsjednika RH dr. Franje Tuđmana predsjedniku Države Izrael Ezeru Weizmanu, 6. rujna 1993. (engl.), u: M. Tuđman, *Tuđmanov arhiv*, treća knjiga, 363-364.

¹⁷⁵ Radoš, *Tuđman izbliza*, 149-150.

¹⁷⁶ Anita Malenica, “Uspostavljeni diplomatski odnosi Hrvatske i Izraela”, *Slobodna Dalmacija*, 5. 9. 1997., 48.

¹⁷⁷ Radoš, *Tuđman izbliza*, 150-151.

¹⁷⁸ Justus Leicht, Peter Schwarz, “Croatian President Franjo Tuđman dies”, pristup ostvaren 28. 8. 2014., <http://www.wsws.org/en/articles/1999/12/tudj-d16.html>.

kao otvaranje vrata rehabilitaciji NDH. Takva je politika omogućila zajedničko djelovanje osoba koje su se u Drugom svjetskom ratu nalazile na suprotnim stranama, a kod nekih je to doista značilo želju za obnovom NDH. Tuđmanove izjave ponavljane više od dva desetljeća, istrgnute iz konteksta i tendenciozno interpretirane, izazvale su mnogo jače reakcije i više su od njegova odnosa prema Židovima i holokaustu te njegove politike prema židovskoj zajednici u Hrvatskoj i Državi Izraelu utjecale na mišljenje dijela javnosti i određenih političkih i znanstvenih krugova. Pozivanje na NDH u nekim strujama odisalo je ne antisemitskim nego antijugoslavenskim i antisrpskim raspoloženjem.

Razumljivo je da su sporni citati u knjizi *Bespuća povijesne zbiljnosti* izazvali žestoke reakcije nedovoljno upućenih pripadnika svjetskih židovskih organizacija i Izraela s obzirom na osjetljivost teme holokausta. No cjelokupni je sadržaj knjige zanemaren, a kontroverzni su dijelovi neprestano naglašavani kao tobožnji dokaz njegova negiranja holokausta i njegova antisemitizma. U tome je veliku ulogu odigrala srbijanska propaganda, a to je jedan od razloga zašto su diplomatski odnosi između Hrvatske i Izraela uspostavljeni nakon više od pet godina otkako je Izrael priznao Hrvatsku. Tuđman je dosljedno u svojim znanstvenim radovima kao i u političkim govorima i intervjuima osuđivao ustaške zločine i holokaust nad Židovima. Određene ekstremne događaje poput oštećivanja i oskrnjavanja antifašističkih spomenika treba gledati kao posljedicu pojave ekstremnoga načina razmišljanja uzrokovanog slomom represivnoga komunističkog režima i srbijanskom agresijom na Hrvatsku. Tuđmanova izjava o NDH na neizravan je način dovela do pokušaja njezina rehabilitiranja kao težnje hrvatskoga naroda za svojom državom, u prvom redu zbog toga što je isključena iz konteksta cijeloga govora, iako Tuđman nikada nije negirao njezine zločine.

Usporedimo li Tuđmanovu politiku s nekim drugim postkomunističkim vođama, pa i zapadnim političarima koji su govorili protiv Židova ili ignorirali komemoracije holokausta, možemo opaziti veliku razliku. U prilog njegovu odnosu prema Židovima idu iskazi nekih njegovih suradnika i pojedinih Židova koji su bili istaknuti u hrvatskom javnom životu, ali i uvođenje Židova u politički život Hrvatske. Dovoljan dokaz može biti Porgesov apel svjetskim židovskim zajednicama u kojem opovrgava tvrdnje o postojanju antisemitizma u hrvatskoj vlasti. Za razliku od političara nekih drugih postkomunističkih država, Tuđman i hrvatska vlast nisu ignorirali holokaust i nikada nisu govorili o nekakvoj "židovskoj zavjeri". S obzirom na to i na značajan udio Židova u hrvatskoj vlasti, ne može se govoriti o političkom antisemitizmu u Hrvatskoj 1990-ih. Da bi pokazao svoj senzibilitet prema židovskim žrtvama holokausta u NDH i stradavanju njihove kulturne baštine, Tuđman je bio predložio izgradnju nove sinagoge u Zagrebu. Usto se nekoliko puta ispričao za holokaust u NDH i izrazio želju osobno se ispričati u Izraelu, no to je bilo omogućeno tek drugoj dvojici predsjednika Republike Hrvatske od 2000. nadalje.

Bibliografija

“Antisemitizam”. U: *Hrvatska enciklopedija (on-line)*. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Pristup ostvaren 12. 4. 2014. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=3110>.

Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. Cleveland: Meridian books, 1958. Pristup ostvaren 3. 7. 2014. <http://www.cscd.osaka-u.ac.jp/user/rosaldo/1010100THA.htm>.

Atkins, Stephen E. *Holocaust Denial as an International Movement*. London: Praeger, 2009. Pristup ostvaren 13. 4. 2015. <http://www.solargeneral.org/wp-content/uploads/library/holocaust-denial-as-an-international-movement-stephen-atkins.pdf>.

Bailer-Galanda, Brigitta. “Revisionism’ in Germany and Austria: The Evolution of a Doctrine”, 11-21. Pristup ostvaren 27. 4. 2014. http://www.doew.at/cms/download/12497/1_bailer_revisionism.pdf.

Banac, Ivo. *Protiv straha. Članci, izjave i javni nastupi 1987. – 1992*. Zagreb: Slon; Grafički zavod Hrvatske, 1992.

Barić, Nikica. “Antifašistička borba u Drugom svjetskom ratu u političkim interpretacijama hrvatskih predsjednika 1991. – 2006.” U: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, uredila Vera Katz, 211-233. Sarajevo: Institut za istoriju, 2007. Pristup ostvaren 31. 3. 2014. http://www.iis.unsa.ba/pdf/revizija_proslosti.pdf.

Barić, Nikica. “Prvi hrvatski predsjednik dr. Franjo Tuđman o jugoslaven-skom predsjedniku Josipu Brozu Titu”. U: *Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanoga u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 10. i 11. prosinca 2009.*, uredila Vijoleta Herman Kaurić, 313-340. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011.

Bartov, Omer, ur. *The Holocaust. Origins, Implementation, Aftermath*. London; New York: Routledge, 2001. Pristup ostvaren 28. 6. 2014. http://www.e-reading.club/bookreader.php/135879/The_Holokaust_origins_implementation,_aftermath.pdf.

Beller, Steven. *Antisemitism. A very short introduction*. New York: Oxford University Press, 2007.

Benz, Wolfgang. “Anti-Semitizam and Anti-Semitism Research”. *Docu-pedia-Zeitgeschichte*, 11-14. Pristup ostvaren 1. 7. 2011. <http://docupedia.de/docupedia/images/3/3d/Anti-Semitism.pdf>.

Berenbaum, Michael. “Anti-Semitism”. *Encyclopaedia Britannica (on-line)*. Pristup ostvaren 12. 4. 2014. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/27646/anti-Semitism>.

Bertoša, Miroslav. “Doba kliofobijе: ideološke opsjene i osobna iskustva: neke uspomene na historiografiju druge polovice prošloga stoljeća”. U: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća. Između znanstvenih paradigmi i ideoloških*

zahtjeva, uredili Srećko Lipovčan i Ljiljana Dobrovšak, 99-109. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2005.

Birin, Ante. "Ideološke politizacije i najnovija hrvatska historiografija (1989. – 2002.)." U: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća. Između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, uredili Srećko Lipovčan i Ljiljana Dobrovšak, 33-55. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2005.

Birnbaum, Susan. "Holocaust Museum is under Fire for Inviting Croatian President". *JTA Daily News Bulletin*, 22. 4. 1993., 1. Pristup ostvaren 2. 7. 2014. http://pdfs.jta.org/1993/1993-04-22_074.pdf.

Blažeković, Goran Ante. "Hrvatska stranka prava 1990. godine: obnova, djelovanje, uzroci raskola". U: *Pravaška misao i politika. Zbornik radova*, uredila Jasna Turkalj, 301-318. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2007.

Boljkovac, Josip. "Istina mora izaći van...". *Sjećanja i zapisi prvog ministra unutarnjih poslova neovisne Hrvatske*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2009.

Cipek, Tihomir. "Politike povijesti u Republici Hrvatskoj: Od 'puška puče' do 'Hristos se rodi'". U: *Kultura sjećanja 1918. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, uredili Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević, 13-26. Zagreb: Disput, 2007.

Cipek, Tihomir. "Povijest uzvraća udarac: Nacija i demokratska legitimacija". U: *Kultura sjećanja 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, uredio Tihomir Cipek, 13-27. Zagreb: Disput, 2011.

Cipek, Tihomir. "Sjećanje na 1945.: Čuvanje i brisanje: O snazi obiteljskih narativa". U: *Kultura sjećanja 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, uredili Tihomir Cipek i Sulejman Bosto, 155-165. Zagreb: Disput, 2009.

Cohen, Philip J. "Serbian Anti-Semitism and Exploitation of the Holocaust as Propaganda". Pristup ostvaren 4. 4. 2014. <http://www.slobodanpraljak.com/MATERIJALI/RATNI%20DOKUMENTI/RATNA%20HUMANITARNA%20DJELATNOST/34.pdf>.

Cohen, Philip J. *Tajni rat Srbije. Propaganda i manipuliranje poviješću*. Prevela Ana Rudelić. Zagreb: Ceres, 1997.

Čulić, Marinko. *Tuđman. Anatomija neprosvijećenog apsolutizma*. Split: Feral Tribune, 1999.

Čulić, Marinko. *Tuđman i poslije Tuđmana*. Zagreb: Novi Liber, 2014.

Danas (Zagreb), 1991.

Đurašković, Stevo. "Politike povijesti: Pregled razvoja discipline u Hrvatskoj i Slovačkoj". *Politička misao* 45 (2008), br. 3-4: 201-220.

Eaglestone, Robert. *Postmodernizam i poricanje holokausta*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2001.

"Extract from speech by Stjepan Mesic in Sydney Australia 30th May 1992". Pristup ostvaren 4. 8. 2014. <https://www.youtube.com/watch?v=x8JFNhyl09Y>.

Feral Tribune (Split), 1996.

Fox, Thomas C. "The Holocaust under Communism". U: *The Historiography of the Holocaust*, uredio Dan Stone, 420-439. London: Palgrave Macmillan, 2004. Pristup ostvaren 28. 5. 2014. <http://www.uvt.ro/files/6f3e12eadfe63b9c3f9e39857579255ed4b06355/>.

Geiger, Vladimir. "Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac 1941. – 1945. (procjene, izračuni, popisi)". *Časopis za suvremenu povijest* 45 (2013), br. 2: 211-242.

Gerstenfeld, Manfred. *The Abuse of Holocaust Memory. Distortions and Responses*. Jerusalem: Jerusalem Center for Public Affairs, Institute for Global Jewish Affairs, 2009. Pristup ostvaren 9. 7. 2014. <http://jcpa.org/text/holocaustabuse.pdf>.

Gitman, Esther. *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945.* Prevela Lidija Šimunić Mesić. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.

Globus (Zagreb), 1991.

Goldstein, Ivo. "O antifašizmu jučer, danas, sutra". U: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, uredio Ivo Goldstein, 285-289. Zagreb: Židovska općina, 1996.

Goldstein, Ivo. "Antisemitizam u Hrvatskoj: Korijeni, pojava i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj". U: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, uredio Ivo Goldstein, 12-53. Zagreb: Židovska općina, 1996.

Goldstein, Ivo. *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*. Zagreb: Novi Liber, 2010.

Goldstein, Ivo. *Escalating Anti-Semitic Violence in Europe. Hearing Before the Commission on Security and Cooperation in Europe*. Washington, 2002, 75-78. Pristup ostvaren 2. 7. 2014. http://chrissmith.house.gov/uploadedfiles/2002_hearing_escalating_antisemitic_violence_in_europe.pdf.

Goldstein, Ivo. "Historiografija o Židovima u Hrvatskoj". *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 34-35-36 (2004), br. 1: 285-290.

Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918. – 2008*. Zagreb: Novi Liber, 2008.

Goldstein, Ivo "Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih: Ima li građanska historiografija šansu?". U: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća. Između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, uredili Srećko Lipovčan i Ljiljana Dobrovšak, 57-72. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2005.

Goldstein, Ivo. "Srpsko-hrvatsko pomirenje u historiografiji – pretpostavka ili posljedica političkog pomirenja?". *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31 (1998), br. 1: 181-191.

Goldstein, Ivo. "Upotreba povijesti". *Erasmus* 1 (1993): 52-61.

Goldstein, Ivo. *Zagreb 1941. – 1945*. Zagreb: Novi Liber, 2011.

Goldstein, Ivo. *Židovi u Zagrebu 1918. – 1941.* Zagreb: Novi Liber, 2004.

Goldstein, Ivo; Goldstein, Slavko. *Holokaust u Zagrebu.* Zagreb: Židovska općina; Novi Liber, 2001.

Goldstein, Ivo; Goldstein, Slavko. *Jasenovac i Bleiburg nisu isto.* Zagreb: Novi Liber, 2011.

Goldstein, Ivo; Hutinec, Goran. "Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX. stoljeća – motivi, metode i odjeci". U: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, uredila Vera Katz, 187-210. Sarajevo: Institut za istoriju, 2007. Pristup ostvaren 31. 3. 2014. http://www.iis.unsa.ba/pdf/revizija_proslosti.pdf.

Goldstein, Slavko. "Pomirenje". *Erasmus 2* (1993): 13-18.

Goldstein, Slavko. "Židovska općina Zagreb od 1941. do 1997. godine". U: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, uredio Ognjen Kraus, 19-27. Zagreb: Židovska općina, 1998.

Granić, Mate. *Vanjski poslovi. Iza kulisa politike.* Zagreb: Algoritam, 2005.

Gregurić, Franjo. *Vlada demokratskog jedinstva Hrvatske 1991. – 1992.* Zagreb: Naklada Zadro, 1998.

Gross, Mirjana. "Ravnopravnost bez jednakovrijednosti: Prilog pitanju mentaliteta i ideologije hrvatskih cionista na početku XX. stoljeća". U: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, uredio Ognjen Kraus, 106-126. Zagreb: Židovska općina, 1998.

Gruden, Živko. *Perači crnih košulja. Kronika novopovijesti: 1990. – 2000.* Zagreb: Židovska općina, 2001.

Horvatić, Ivan; Krpan, Vladimir, ur. *Petrinjski žrtvoslovni leksikon Domovinskog rata.* Petrinja: Udruga djece poginulih i nestalih hrvatskih branitelja podružnica Sisačko-moslavačka županija; Udruga dragovoljaca i veterana Domovinskog rata Republike Hrvatske – ogranak Petrinja; Udruga roditelja poginulih i nestalih branitelja Domovinskog rata – Petrinja; Udruga udovica hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata Republike Hrvatske – Udruga Petrinja; Udruga HVIDR-a Grada Petrinje; Matica Hrvatska u Petrinji, 2013.

Hrvatski tjednik (Zadar), 2012.

Hudelist, Darko. *Tuđman. Biografija.* Zagreb: Profil International, 2004.

Izvjješće Predsjednika Republike Hrvatske Dr. Franje Tuđmana o stanju hrvatske države i nacije u 1995. godini (na zajedničkoj sjednici oba doma hrvatskog Sabora, 15. siječnja 1996.). Pristup ostvaren 25. 2. 2016. <http://static1.squarespace.com/static/50a667d9e4b02ac9585b28e4/t/52d525ece4b02a4ced959bfa/1389700588140/Izvjescje+o+stanju+drzave+i+nacije+1995.pdf>.

Jareb, Mario. "Nezavisna Država Hrvatska i žrtve Drugoga svjetskog rata u povijesnim istraživanjima Franje Tuđmana". U: *Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanoga u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 10. i 11. prosinca 2009.*, uredila Vijoleta Herman Kaurić, 279-312. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011.

Jolić, Ivo. "Trijumf nacionalne svijesti i državotvornosti". *Hrvatsko pravo* (Zagreb), travanj-svibanj 1991., 3-4. Pristup ostvaren 10. 5. 2013. <http://www.scribd.com/doc/131334841/Hrvatsko-pravo-glasilo-HSP-a-br-4-5-1991>.

Jutarnji list (Zagreb), 2010.

Karakaš Obradov, Marica. "Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugoga svjetskog rata". *Historijski zbornik* 66 (2013), br. 2: 391-404.

Kerenji, Emil. "Jewish citizens of socialist Yugoslavia: Politics of Jewish Identity in a socialist state, 1944-1974". Doktorska disertacija, The University of Michigan, 2008. Pristup ostvaren 11. 4. 2014. http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/60848/ekerenji_1.pdf?sequence=1.

Koren, Snježana. "Korisna prošlost? Ratovi devedesetih u deklaracijama Hrvatskog sabora". U: *Kultura sjećanja 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, uredio Tihomir Cipek, 123-156. Zagreb: Disput, 2011.

Leicht, Justus; Schwarz, Peter. "Croatian President Franjo Tuđman dies". Pristup ostvaren 28. 8. 2014. <http://www.wsws.org/en/articles/1999/12/tudj-d16.html>.

Lipstadt, Deborah. *Denying the Holocaust. The Growing Assault on Truth and Memory*. New York: Penguin, 1993. Pristup ostvaren 31. 5. 2014. <http://solargeneral.org/wp-content/uploads/library/Jews/denying-the-holocaust-deborah-e-lipstadt.pdf>.

Lobont, Florin. "Antisemitism and Holocaust Denial in Post-Communist Eastern Europe". U: *The Historiography of the Holocaust*, uredio Dan Stone, 440-468. London: Palgrave, 2004. Pristup ostvaren 28. 5. 2014. <http://www.uvt.ro/files/6f3e12eadfe63b9c3f9e39857579255ed4b06355/>.

Margetić, Domagoj. "Ljubo R. Weiss: U Hrvatskoj i dalje ima antisemitizma a i straha od antisemitizma". *SEEBiz*. Pristup ostvaren 30. 7. 2014. <http://www.seebiz.eu/ljubo-r-weiss-u-hrvatskoj-i-dalje-ima-antisemitizma-a-i-straha-od-antisemitizma/ar-55494/>.

Marijan, Davor. *Bitka za Vukovar*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2004.

Mašić, Barbara. "Stranačka struktura Hrvatskog sabora 1990. – 2010.". *Pravnik* 44 (2010), br. 89: 67-82.

Matković, Blanka. "Odvođenja i likvidacije ranjenih pripadnika Hrvatskih oružanih snaga (HOS) iz zagrebačkih bolnica u svibnju i lipnju 1945. kroz arhivsko gradivo Državnog arhiva u Zagrebu". *Arhivski vjesnik* 54 (2011): 179-214.

Matković, Stjepan. "Povijesne teme u programima hrvatskih političkih stranaka: 1989. – 1990.". U: *Kultura sjećanja 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, uredio Tihomir Cipek, 109-120. Zagreb: Disput, 2011.

Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (nacrt). Jesen 1986. Pristup ostvaren 23. 2. 2016. https://pecscanik.net/wp-content/PDF/memorandum_sanu.pdf.

Meštrović, Mate. *U vrtlogu hrvatske politike. Kazivanja Peri Zlataru*. Zagreb: Golden marketing, 2003.

Miletić, Antun. *Koncentracioni logor Jasenovac 1941. – 1945. Dokumenta*, svezak 3. Beograd: Narodna knjiga, 1987.

Najbar Agičić, Magdalena. *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945. – 1960*. Zagreb: Ibis grafika, 2013.

Narodne novine (Zagreb), 56 (1990).

Nazor, Ante. “Laž je da je Tuđman ‘izbacio’ Srbe iz Ustava”. Pristup ostvaren 22. 3. 2014. <http://www.dnevno.hr/kolumne/ante-nazor/76778-laz-je-da-tudman-izbacio-srbe-iz-ustava.html>.

Nazor, Ante. *Velikosrpska agresija na Hrvatsku 1990-ih / Greater-Serbian Aggression on Croatia in the 90s*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2011.

Nedjeljna Dalmacija (Split), 1991.

Novi list (Rijeka), 1996.

Odluka I. Općeg sabora HDZ. Programske zasade i ciljevi HDZ. Statut HDZ. Izborni proglaš. Izabrana tijela HDZ. Zagreb; Samobor: A. G. Matoš, 1990.

“Opening Statement of Hon. Benjamin L. Cardin, Member, Commission on Security and Cooperation in Europe”. U: *Escalating Anti-Semitic Violence in Europe. Hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe*. Washington, 2002, 3-4. Pristup ostvaren 2. 7. 2014. http://chrissmith.house.gov/uploadedfiles/2002_hearing_escalating_antisemitic_violence_in_europe.pdf.

Pavlaković, Vjeran. “Komemorativna kultura Bleiburga, 1990 – 2009”. U: *Kultura sjećanja 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, uredili Tihomir Cipek i Sulejman Bosto, 167-194. Zagreb: Disput, 2009.

Pavlaković, Vjeran. “Sukob, komemoracije i promjene značenja: Meštrovićev paviljon kao prijeporno mjesto sjećanja”. U: *Kultura sjećanja 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, uredio Tihomir Cipek, 215-238. Zagreb: Disput, 2011.

Pecnik, Jaroslav. “Antisemitizam u srednjoeuropskom kontekstu”. U: *Antisemitizam, holokaust, antifaziizam*, uredio Ivo Goldstein, 65-79. Zagreb: Židovska općina, 1996.

Petrović, Vladimir. “(Ne)legitimni revizionizam: Pravo i (pseudo) historiografske revizije na Zapadu i Istoku”. U: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, uredila Vera Katz, 21-42. Sarajevo: Institut za istoriju, 2007. Pristup ostvaren 31. 3. 2014. http://www.iis.unsa.ba/pdf/revizija_proslosti.pdf.

Porges, Nenad. “Appeal to our Jewish brothers and sisters”. Pristup ostvaren 17. 7. 2014. <http://www.porges.net/FamilyTreesBiographies/NenadPorges.html#a>.

Primorac, Igor. "Preseljenje i 'etničko čišćenje': Izrael i rat na Balkanu". *Politička misao* 37 (2000), br. 2: 12-23.

Radonić, Ljiljana. "Croatia – Exhibiting Memory and History at the 'Shores of Europe'". *Culture Unbound* 3 (2011): 355-367. Pristup ostvaren 29. 3. 2014. <http://www.cultureunbound.ep.liu.se/v3/a23/cu11v3a23.pdf>.

Radoš, Ivica. *Tuđman izbliza. Svjedočenja suradnika i protivnika*. Zagreb: Profil International, 2005.

Rudolf, Davorin. *Hrvatska 1991. Rat koji nismo htjeli*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1999.

Sadkovich, James J. "Forging Consensus: How Franjo Tuđman became an authoritarian nationalist". *Review of Croatian History* 6 (2010), br. 1: 7-35.

Sadkovich, James J. "Patriots, Villains, and Franjo Tuđman". *Review of Croatian History* 2 (2006), br. 1: 247-280.

Sadkovich, James J. *Tuđman. Prva politička biografija*. Prevela Lidija Šimunić Mesić. Zagreb: Večernji posebni proizvodi, 2010.

Shafir, Michael. "Varieties of Antisemitism in post-Communist East Central Europe: Motivations and Political Discourse", 175-210. Pristup ostvaren 10. 7. 2014. <http://web.ceu.hu/jewishstudies/yb03/16shafir.pdf>.

Silber, Laura; Little, Allan. *Smrt Jugoslavije*. Prevela Anka Katušić-Balen. Opatija: "Otokar Keršovani", 1996.

Slobodna Dalmacija (Split), 1990, 1996, 1997.

Slobodni tjednik (Zagreb), 1991.

Starman, Hannah. "Anti-Semitism in Postcommunist Central and Eastern Europe". *Anthropology of East Europe Review* 22 (2004), br. 2: 65-75. Pristup ostvaren 28. 6. 2014. <http://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/aer/article/view/303/379>.

Stern, Kenneth. *Holocaust Denial*. New York: The American Jewish Committee, 1993. Pristup ostvaren 29. 4. 2014. <http://www.ajc.org/atf/cf/%7B42D75369-D582-4380-8395-D25925B85EAF%7D/HolocaustDenial.pdf>.

"Stipe Mesić, predsjednik republike [sic] Hrvatske, velika ustase i proglašenje ustaske tvorevine 10. aprila 1941. godine". Pristup ostvaren 4. 8. 2014. <https://www.youtube.com/watch?v=jLaIDT8FZHw>.

Svjedočenje Mustafe Čandića: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia / Tribunal Pénal International pour l'ex Yougoslavie, Monday, 11 November 2002. Pristup ostvaren 26. 2. 2016. http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/021111ED.htm.

Švob, Melita. "Promjene u populaciji Židova u Hrvatskoj od XVIII. do XX. stoljeća". U: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, uredio Ognjen Kraus, 287-310. Zagreb: Židovska općina, 1998.

Švob, Melita. *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji / Jews in Croatia: Migrations and Changes in Jewish Population*. Zagreb: KD Miroslav Šalom Freiberg; Židovska općina, 1997.

Tomac, Zdravko. *Predsjednik. Protiv krivotvorina i zaborava*. Zagreb: Slovo M, 2004.

Tuđman, Franjo. *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.

Tuđman, Franjo. *Hrvatska riječ svijetu. Razgovori sa stranim predstavnicima*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Hrvatski institut za povijest, 1999.

Tuđman, Franjo. "Povijesna uloga i programske zadaće HDZ-a u budućem razdoblju". U: *Zbornik četvrtoga Općeg sabora Hrvatske demokratske zajednice*, priredio Zlatko Stubić, 11-43. Zagreb: Hrvatska demokratska zajednica; Zaklada Hrvatskog državnog zavjeta, 1998.

Tuđman, Franjo. *Usudbene povjestice*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1995.

Tuđman, Miroslav. *Programiranje istine. Rasprava o preraspodjelama društvenih zaliha znanja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2012.

Tuđman, Miroslav, ur. *Tuđmanov arhiv. Korespondencija predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana od 1990. do 1999. godine*, knjige 1-6. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Hrvatski institut za povijest, 2015.

Večernji list (Zagreb), 1990-1991, 2016.

Vjesnik (Zagreb), 1989, 1993, 1996.

Vulesica, Marija. "Povijest i razmatranje pojma antisemitizam". *Studia lexicographica* 3 (2009), br. 1-2 (4-5): 65-75.

Williams, David. *Rewriting history. Holocaust revisionism today*. London: HOPE not hate, 2012. Pristup ostvaren 27. 4. 2014. <http://www.hopenothate.org.uk/shop/rewriting-history.pdf>.

Z. A. / I. K., "Mesić pred akademikima: Moj govor bio je verbalna akrobatika; govorio sam ono što su htjeli čuti". *Index*, 15. 12. 2006. Pristup ostvaren 25. 2. 2016. <http://www.index.hr/vijesti/clanak/mesic-pred-akademicima-moj-govor-bio-je-verbalna-akrobatika-govorio-sam-ono-sto-su-htjeli-cuti/334994.aspx>.

Zuroff, Efraim. "Eastern Europe: Anti-Semitism in the Wake of Holocaust-related Issues". *Jewish Political Studies Review* 17 (2005), br. 1-2. Pristup ostvaren 20. 5. 2014. <http://www.jcpa.org/phas/phas-zuroff-s05.htm>.

Živković, Marko. "The Wish to be a Jew: The Power of the Jewish Trope in the Yugoslav Conflict". *Cahiers de l'Urmis* 6 (2000): 68-84. Pristup ostvaren 2. 7. 2014. <http://urmis.revues.org/323?file=1>.

SUMMARY

WAS THE CROATIAN LEADERSHIP IN THE 1990s ANTI-SEMITIC?

The main goal of this paper is to discuss whether the first President of the Republic of Croatia Franjo Tuđman and the Croatian leadership in the 1990s were anti-Semitic. The minimization of the number of Holocaust victims and Holocaust denial, which includes statements that the Holocaust was a myth or a hoax produced by the Jews, are considered to be driven by anti-Semitism. These theories were present in historiography and later in politics. The outburst of political anti-Semitism, according to Western historians, can be found in Eastern Bloc countries after the collapse of their communist regimes. Croatia began its journey towards democracy and independence within this framework.

Even before he became Croatian president, Tuđman was a controversial person due to his book *Horrors of War: Historical Reality and Philosophy*, which some circles described as anti-Semitic. Some of his statements were misinterpreted and his policy of national reconciliation, which meant ironing out the half-century-old political divisions between the Croats, was perceived as the rehabilitation of the Ustasha regime and its Independent State of Croatia (NDH), which carried out genocide against the Serbs, the Jews, and the Roma during World War II. Such widespread perception, supported by Serbian propaganda, prolonged the establishment of the diplomatic relations between the Republic of Croatia and the State of Israel until 1997. The relations between the Croatian leadership, Croatian people in general, and the Jewish community in Croatia in the 1990s were, however, very positive. Some established members of the Jewish community held high-ranking positions in the Croatian leadership. An appeal made by Nenad Porges, president of the Jewish community of Zagreb, to all the Jews in the world, in which he claimed that the Croatian Government was not anti-Semitic, proves the stability of those relations and the support of the Jewish community to Croatia during the Greater-Serbian aggression.

Key words: anti-Semitism; the Holocaust; Holocaust denial; Franjo Tuđman; *The Horrors of War*; rehabilitation of the NDH; Jews in Croatia